

**KÜLTÜR ENDÜSTRİSİNDE BİREY, OTORİTE VE TAHAKKÜM
İLİŞKİSİ**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Sosyoloji Anabilim Dalı
Genel Sosyoloji ve Metodolojisi Bilim Dalı**

Gözde KARTAL

Danışman: Prof. Dr. Gönül İÇLİ

**Ocak 2012
DENİZLİ**

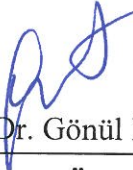
YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAY FORMU

SOSYOLOJİ Anabilim Dalı, Genel Sosyoloji ve Metodoloji Bilim Dalı öğrencisi Gözde KARTAL tarafından “Kültür Endüstrisine Birey, Otorite ve Tahakküm İlişkisi” başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 13.01.2012 tarihinde yapılan tez savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet AKGÜN

Jüri Başkanı

Prof. Dr. Gönül İÇLİ

Jüri Üyesi

Doç. Dr. Hasan Tüzen

Jüri Üyesi

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 17/01/2012 tarih ve ... 02/11 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Turhan KAÇAR
Müdür

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulguların analizinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet edildiğini; bu çalışmaların doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atfedildiğini beyan ederim.

İmza

:

Öğrenci Adı Soyadı : Gözde KARTAL

TEŞEKKÜR

Yüksek Lisans tezimin hazırlanması sürecinde danışmanlığımı üstlenip, çalışmamın her düzeyinde yol gösterici tutumunu, desteğini ve yardımlarını benden esirgemeyen değerli danışman hocam Sayın Prof. Dr. Gönül İÇLİ'ye; değerli katkıları ve emekleri için saygıdeğer jüri üyesi hocalarım Sayın Prof. Dr. Mehmet AKGÜN ve Sayın Doç. Dr. Hasan TÜZEN'e,

Lisans ve Yüksek Lisans öğrenimim boyunca, derslerde ve dersler dışında bana kattıkları tüm bilgiler ve değerler için bölümdeki tüm hocalarıma, minnettarlığımı ve sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca hayattaki en büyük şansım ve övünç kaynağım olarak yaşamımın her anında beni her daim destekleyen annem, babam ve sevgili kardeşime,

Zor günlerimde dost muhabbetini benden esirgemeyip, desteğini, bilgisini ve yüreğini bana açan çok sevgili dostum Tuğba ÖZKAN'a,

Manevi desteği ve sıcak çayları eşliğindeki hoş sohbeti ile çalışmamın en zorlu zamanlarında bana kapısını açan, bir çok kitaba kolayca ulaşmamı sağlayan sevgili abim Engin İNCEOĞLU'na,

Tezimin her aşamasında yanımda olan, her konuda beni destekleyerek yükümü hafifletmeye çalışan, sevgisini benden hiçbir zaman esirgemeyen ve ömür boyu da destekçim olduğuna inandığım sevgili eşim Cenk YILDIRIM'a teşekkür ederim.

Gözde KARTAL

2012

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulguların analizinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet edildiğini; bu çalışmaların doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atfedildiğini beyan ederim.

İmza :

Öğrenci Adı Soyadı : Gözde KARTAL

ÖZET

KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ'NDE BİREY, OTORİTE VE TAHAKKÜM İLİŞKİSİ

Kartal, Gözde
Yüksek Lisans Tezi, Sosyoloji ABD
Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Gönül İÇLİ

Ocak 2012, 101 sayfa

Çalışmanın bütününde ele alınan temel analiz noktası, Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü (Frankfurt Okulu) üyelerinin geliştirmiş oldukları etkili kültürel kuram ve bu kuramın modern dünyada aldığı biçimdir. Çalışmanın çıkış noktası ise; öncelikle Aydınlanma projesinin bir ürünü olarak mitleşmiş aklın ve sonrasında kültür endüstrisinin getirmiş olduğu standart, tekdüze toplum yapısının eleştirel odağıdır.

Çalışmanın kapsamında modern dünyanın toplumsal alanda yarattığı kültürel sorunlar vardır. Bu sorunlar Frankfurt Okulu teorisyenlerinin üzerinde durduğu Aydınlanmanın akıl eleştirisi noktasından başlayarak eleştirel kuram ve kültür endüstrisi kavramının teorik çerçevesi ile incelenmiştir. Bu incelemede ortaya çıkan otoriter mahkumiyet; bireyi sunduğu, ürettiği ve sattığı her şeyi kendi gücü ile temin eden hakim erk ile karşı karşıya getirmiştir. Sorgulama ve eleştirel düşüncenin olmayışı bireyi itaatkar ve sunulanla yetinen bir yapıya dönüştürmektedir.

Çalışmanın amacı; modern birey ve onun değişen yaşam alanının kültürel analizini sunmaktır. Bu noktadan çıkışla, tahakküm ve otorite kavramını kültür endüstrisi bağlamında ele alarak sosyolojik bir perspektif sunulmaya çalışılmıştır.

Çalışmada kullanılan yöntem daha çok, literatür taraması ve konu üzerinde yazılmış teorik analiz çerçevesidir. Kuramsal ve derinlemesine analiz yapılarak, bu konular ekseninde çalışılmış tezler, makaleler ve yazılmış kitaplar incelenmiştir.

Çalışmanın genel olarak vardığı sonuç ise; bireyin kendi yaşam pratiği olarak oluşturduğu kültürel alanın hakim güç tarafından kendi lehine kullanıldığıdır. Böylece pazar için sunulan kültürel değerler, hem bireyi hem de yaşadığı toplumsal alanı sahte bir yapıya dönüştürerek sömürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kültür Endüstrisi, Eleştirel Teori, Otorite, Tahakküm

ABSTRACT**THE RELATIONSHIP BETWEEN INDIVIDUAL, AUTHORITY AND TYRANNY IN CULTURE INDUSTRY**

Kartal, Gözde
M. Sc. Thesis in Sociology Department
Supervisor : Prof. Dr. Gönül İÇLİ

January 2012, 101 Pages

The basic analyzed point that examined in this study is ‘the shape of modern theory in modern world’ that developed with effective cultural theory by members of Frankfurt Social Research Institute (Frankfurt School). Starting point of the study is the standard that was brought firstly by mythical mind and then cultural industry as a product of Enlightenment Project and also the critical focus of monotonous social structure.

There are cultural issues within the scope of the study of the modern world created by the social area. These issues have been investigated with a theoretical framework starting from critical theory, cultural industry and mind critique of Enlightenment that Frankfurt School theoreticians focused on. Authoritarian conviction arising in this review; the individual has confronted with the dominant power that offers, produces and sells everything with its own power. The lack of questioning and critical thinking is converting the individual to an obedient structure.

Purpose of the study is to present the cultural analyze about modern individual and his/her changing life area. Starting from this point, it is aimed to give tyranny and authority notion related to cultural industry with a sociological perspective.

The method that has been used in the study is mostly literature research and frame of theoretical analyze that was written about the topic. Theoretical and deeply analyzes have been made with the research of articles, books and theses which were studied on this issue.

General result of the study; cultural area that processed with own life experience of individual has been used in its favour by dominant power, thus the cultural values that are presented for the market exploit the individual and his/her social area with transforming into a fake structure.

Key Words: Culture Industry, Critical Theory, Authority, Tyranny

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

FRANKFURT OKULU'NUN KURULUŞU, OLUŞUM VE GELİŞİM SÜRECİ

1.1. FRANKFURT OKULU'NUN TEMELLERİ.....	8
1.1.1. Frankfurt Okulu'nun Kuruluşunu Hazırlayan Toplumsal Koşullar.....	8
1.1.2. Frankfurt Okulu'nun Kurulma Fikri ve Kuruluş Aşaması.....	9
1.1.3. Frankfurt Okulu'nun Resmi Kuruluşu ve Tarihsel Arka Planı.....	13
1.2. FRANKFURT OKULU DÜŞÜNÜRLERİ VE ÇALIŞMALARI.....	17
1.3. ELEŞTİREL KURAM VE FRANKFURT OKULU.....	27
1.3.1. Eleştirel Kuramın Kavramsal Analizi.....	27
1.4. ELEŞTİREL KURAMIN KRİTİSİZE ETTİĞİ TEMEL KAVRAMLAR	34
1.4.1. İdeoloji.....	34
1.4.2. Aydınlanma	38
1.4.2.1. Aydınlanma'nın Diyalektiği.....	41
1.4.2.1.1. Özne (Araçsal) Akıl ve Nesnel Akıl.....	43

İKİNCİ BÖLÜM

FRANKFURT OKULU VE KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ KAVRAMI

2.1. KÜLTÜR ELEŞTİRİSİ.....	51
2.1.1. Kültür Endüstrisi: Kitlelerin Aldatılışı.....	52
2.2. KİTLE KÜLTÜRÜ VE KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ.....	60
2.2.1. Kültür ve Sanatın Meta Halini Alması.....	61
2.3. MODERN SÜREÇTE; TÜKETEN TOPLUM, TÜKETİLEN KÜLTÜR.....	64

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİREY, OTORİTE VE TAHAKKÜM

3.1. MODERNİTENİN ÇIKMAZLARI VE BİREY.....	68
3.2. OTORİTE KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ.....	71
3.3. KÜLTÜR ENDÜSTRİSİNDE OTORİTE VE BİREY.....	73
3.4. KÜLTÜR ENDÜSTRİSİNDE TAHAKKÜM VE BİREY.....	80
3.5. TAHAKKÜM, SÖMÜRÜ VE DOĞA.....	84
3.6. TAHAKKÜM, OTORİTE VE KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ.....	89

SONUÇ.....	91
KAYNAKLAR	95
ÖZGEÇMİŞ.....	101

GİRİŞ

İnsanın insanla ve insanın doğayla karşılıklı ilişkileri sonucunda meydana gelen toplumsal değişme pratikleri tarihin her evresinde toplumları derinden etkilemiştir. Toplumsal değişim projelerinin etkisi genel olarak; toplumun yeni olanı algılamasının ve eski ile bağıllık durumunun sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel tüm yapılarıyla toplumsal davranış üzerinde yeniden şekillenmesine sebep olmuştur. Bu gibi dönemlerde sorunlara toplumsal bir bakış açısıyla yaklaşarak çözüm getirmeyi amaçlayan ve çözümün salt teorik düzeyde olamayacağını düşünen felsefi ve entellektüel tutumlar da gelişmiştir.

1920'lerin sonlarına doğru I. Dünya Savaşı'ndan çıkan ve ekonomik bunalım yaşayan Almanya da böylesine bir toplumsal çözümlenin eşiğinde durmaktaydı. Sovyet devriminden sonra yükselmesi beklenen sosyalizmin tersine; genelde Avrupa'da, özelde ise Almanya'da faşist rejim gücünü daha da arttırmıştı. Savaşın ardından gelen ekonomik bunalımın yanı sıra oluşan bu yeni sosyal ve siyasal yapılanmadan etkilenen Alman toplumunun geleceği oldukça kaygı verici bir durumdaydı. Bu nedenle bir grup entellektüel; toplumun daha sağlıklı bir dönüşüm yaşayabilmesi ve bu dönüşüm sırasında bireyin daha özgür, daha eşit bir toplumsal yapıda yaşamını sürdürebilmesi için sistematik incelemeler yapmak istiyordu. Tarihe tanıklık eden ve topluma karşı sorumluluk taşıyan bu entellektüeller geleceğe olan belirsizlikler üzerinde durmuşlar ve içinde yaşadıkları toplumun eleştirel yanını ortaya çıkarmaya çalışmışlardır. Ayrıca eleştirileri yaparken aynı zamanda Marx'ın teorik analizini yeniden inceleyerek oluşan yeni toplumsal yapı üzerinden değerlendirmeler yapmışlardır. Tüm bunlarla gerçekleştirmek istedikleri asıl amaç, daha iyi bir toplum ve değişen toplumsal koşullarda insanlar üzerinde oluşan olumsuz etkileri en aza indirgeyecek bir çözüm arayışına girmektir.

Bu bağlamda yine o dönemlerde çeşitli Marksistlerin bir araya gelmesiyle yapılmış olan I.Marksist Çalışmalar Konferansı ile bu konferansa katılanlardan Felix Weil, Friedrich Pollock ve daha sonra Enstitü'nün en önemli yöneticisi olacak olan Max Horkheimer sürekli çalışacak bir Enstitü kurma fikrini ortaya çıkarmışlardır. Çünkü

böylesine bir Enstitü, Marksist teoriyi revize edecek aynı zamanda çözülme dönemi Almanya'sının toplumsal düzenine de yeni bir teori umudu getirecektir. Böylece bu Enstitü, 1923 yılında Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü adıyla sol radikal entellektüellerin akademik çabaları ile resmi olarak kurulmuştur. Enstitü daha sonraları diğer Alman Okulları ile tartışmalar esnasında Frankfurt Okulu olarak dillendirilmiştir.

Kurucusu olan Felix Weil Frankfurt Okulu'nun ana hedefini açıklarken, toplumsal yaşamın analizinde ekonomik altyapıdan, düşünsel üstyapıya kadar geniş bir çerçeve çizmesine rağmen; Okul'un kuruluşunun ilk yıllarında yönetici olarak atanan Grünberg döneminde, daha çok Marksist kuram üzerinde durulmuş ve Okul üyelerinin çalışmalarının neredeyse tamamı teorik düzeyde olmuştur. Fakat daha sonra yöneticiliğe Horkheimer'in getirilmesiyle birlikte Okul'un çalışma alanı ve düşünsel yapısında değişiklikler olmuştur. Horkheimer dönemiyle Okul daha çok kültürel üstyapı üzerinden çalışmalar yapmaya başlamıştır. Bu çalışmalar özellikle Aydınlanma, modernite, kapitalizm ve en önemlisi olan kültür üzerine yapılan eleştirileri kapsamaktadır.

Aydınlanma eleştirisindeki ana sorun, Batı Aydınlanmasının bireysel akla özgürlük tanımak yerine akılı belli kalıplar içerisine alarak onu hapsedmesidir. Batı, önce bireyi yaratmış sonra da onu araçsal aklın sınırları dahiline almıştır. Horkheimer ve Adorno'nun tabiriyle Aydınlanma hareketi, kendi kendini tahrip etmiştir. Çünkü bu hareket, akılı mitlerden kurtarmak çabasıyla ortaya çıkmış fakat son kertede akılı mit haline dönüştürerek özneyi değersizleştirmiş, doğayı sömürü nesnesi haline dönüştürmüştür. Bu bağlamda Frankfurt Okulu üyelerinin eleştirel odağında "akıl" kavramı önemli bir yer tutmuştur. Aydınlanma aklın özerk yapısını bozarak onu araç haline getirmiştir. Özellikle Horkheimer bu düşünceyi daha anlaşılır bir şekilde açıklamış ve "akıl" kavramını, öznel akıl ve nesnel akıl olarak ayırmıştır. Öznel akıl, salt düşünme aygıtının soyut bir yeteneğidir. Öznel akıl sadece kişisel çıkarlar ve amaçlar doğrultusunda düşünme yeteneği sergiler. Amaçların arkasındaki asıl gerçeği sorgulama işine girişmek istemez. Fakat nesnel akıl daha derin ve daha evrensel düşünme yeteneğidir. Horkheimer ve Adorno'nun da eleştirel odağı tam bu noktada karşımıza çıkmaktadır.

Öznel akıl, Aydınlanma sonrası modern dönem ile beraber nesnel akla giderek daha çok egemen olmuştur. Zamanla modernitenin de devamıyla birey kendi üzerine düşünemeyen, kendi üzerinde düşündürülmeyen sistemin bir parçası haline gelmiştir.

Yani modern topluma geçişte etkin rol oynayan Aydınlanma ile birlikte akıl kendisini ve özerkliğini kaybetmiştir. Böylece nesnel aklın kendisi birey üzerindeki gücünü ve analitik düşünme yetisini kaybetmiştir. Bu da aklın, ideolojik manipülasyonların eline daha kolay düştüğünü göstermektedir. Bu durumda Horkheimer aklın, kendi özgül eğilimlerinden ve her türlü tercihten arındırılmasının, artık onun insan eylemleri ve hayat tarzları hakkında bir yargıda bulunma görevine bile sırt çevirdiği bir noktaya ulaştığını vurgulamıştır. Bu bağlamda Frankfurt Okulu teorisyenleri özellikle de Horkheimer ve Adorno, aklın sadece amaçlara ulaşabilmek için bir araç olarak kullanılmasının yeni bir egemenlik biçiminin, sömürü düzeninin ortaya çıkışına sebep olacağını belirtmişlerdir. Onlara göre akıl, salt ilerleme ve özgürleşme getirmemiş; aynı zamanda egemenlik ve otoriteyi de güçlü hale getirmiştir. Bu nedenle Frankfurt Okulu teorisyenleri akıl kavramını da kendi haznesine alan daha geniş bir eleştirel teori sunmuşlardır.

Eleştirel teori, Frankfurt Okulu teorisyenlerinin özellikle tez konumuz olan kültür endüstrisi ve üzerinde uygulanan tahakküm çalışmalarını açıklamakta öncelikli bir kavram olmuştur. Çünkü teorisyenlerin çalışmalarının çıkış noktası, Aydınlanmanın ve modernitenin getirdiği her şeye eleştirel bir yaklaşım sunmaktır. Bu nedenle eleştirel teori, Frankfurt Okulu'nun adını belirleyecek kadar etkili ve önemli bir kavramdır. Bütün çalışma ve araştırma çabalarının temel çıkış noktası olan eleştirel teori ile gerçekleştirmek istedikleri asıl amaç, egemen fikirlere karşı kendi kendine düşünebilen, sorgulayan bireylerin hareket noktaları olmaktır. Aydınlanmanın ve modernliğin insani koşulları iyileştirmek yerine kötüleştirdiğini ve insanlar arası eşitliği tahrip ettiğini göstermektedir. Aynı zamanda, yönetim altına alınmış olan toplumun ve sorgulamadan yaşayan insanların çıkış noktasıdır.

Eleştirel teori genel anlamda toplumun bilinçlendirilmesi ve bireysel özgürlüğün yaratılabilmesi üzerinde çabalamıştır. Temel hedefi ise insanların, toplumsal kurumlar tarafından dayatılan fikir veya tutumlara tabi olmalarını engellemektir. Modern bireyi özgürleştirebilmek ve gündelik hayatta eyleme döktükleri tüm davranışların, fikirlerin bireyin kendi eylemleri sonucunda olması gerektiği düşüncesine ulaştırmaktır.

Bu bağlamda eleştirel teorisyenlere göre birey, toplumsal belirlenimler altında kuşatılmış bir özne olmak yerine; kendi kendine yetebilen, düşünüp sorgulayabilen nesnel ve özgür bir yapıya sahip olmak için ona sunulan her şeyi hemen

kabullenmemelidir. Yani insanların karşılıklı ilişkilerinin ürünü olan toplum, birey tarafından yaratılmalıdır. Aksi takdirde birey, toplumun etkin olmayan bir parçası ve ideolojik yaklaşımların malzemesi konumuna gelir. Bu durumda ise bireyin yaşayış biçimlerinin bir sonucu olan kültür de aynı şekilde modernite edilmiş, otoriter yapılanmaların içerisinde alınıp satılan bir yapıya dönüşür.

Görülmektedir ki Frankfurt Okulu teorisyenleri; başta ideoloji olmak üzere, pozitivism ve sonradan Okul'un en önemli çalışma alanı olan kültür üzerine eleştirel bir bakış sunmuşlardır.

İdeoloji eleştirilerinin temelinde bireyin yanlış bilinçlendirilmesi ve gerçek çıkarlarının farkına varamaması yatmaktadır. İdeoloji, bireyi kendi bilinç dünyasından uzaklaştırarak sahte bir yaşam dünyasına sürüklemektedir. Bu noktada eleştirel teori bireye kendilik bilinci sunarak, onun içkin anlamda kavradığı dünyayı tüm gerçekliği ile algılamasını sağlamaktadır. Böylece birey, kendi istek ve ihtiyaçlarının doğru algısına ulaşmak yetisini kazanabilir. Bu nedenle Frankfurt Okulu'nun ideoloji eleştirisi, toplumsal failerin, eylemlerinin kendi düşünceleri sonucunda ortaya çıkacağını belirtmektedir.

Positivism eleştirisi ise daha çok doğa ve insan üzerinde yaratılan sömürü üzerinden ele alınmıştır. Çünkü yine bu süreçte bilimsel argümanların ve teknolojik gelişmelerin sonucunda birey ve doğa araç olarak kullanılmakta ve egemen otoriteler aracılığıyla tahakküm altına alınmaktadır. Bu nedenle genel olarak Frankfurt Okulu pozitivism eleştirisinde, toplumsal yaşamın zamanla nesneleşerek onun doğal bir dünya olarak sunulmasını ve böylece sosyal aktörlerin pasif bir konuma gelmesini konu edinmiş ve çalışmıştır. Çünkü modernite ve kapitalist sürecin geldiği nokta, nesnel aklın silinmesi ve öznel aklın ise ön plana çıkışıdır. Bu durumda ise doğa ve özellikle de akıl sömürülerek, değersizleştirilmiştir. Böylece Frankfurt Okulu teorisyenlerine göre pozitivism, toplumsal hayatı doğru olarak kavramada eksik kalmıştır.

Son olarak Frankfurt Okulu teorisyenlerinin eleştirel odağından doğan ve Almanya'da Nazilerin yönetime gelmesiyle sürgün döneminde yaşadıkları Amerika gözlemlerinden ortaya çıkan temel sorun kültürün eleştirisidir. Bu eleştiri genel olarak Okul'un neredeyse diğer tüm konularının üzerinde bir öneme ve üne sahiptir. Kültür eleştirisi ve sonrasında gelişen kültür endüstrisi kavramı özellikle Horkheimer ve

Adorno için modern toplumu ve kapitalist süreci anlamak için yeterli bir kavramdır. Aynı zamanda ise bu tezin çıkış noktasını oluşturmaktadır. Kültür endüstrisi kavramı, değişen sosyal yapı içerisinde ideolojik olguların ve egemen güç çıkarlarının ekonomik yapılar üzerinden değil de, tamamiyle kültürel ve yaşam pratikleri çerçevesi üzerinden şekillenmesini anlatmaktadır. Artık ekonomiyi biçimlendiren hakim erk, modern kapitalist süreçte kültürel etkinlikleri de belirler hale gelmiştir. Birey ise çevresindeki koşullar tarafından belirlenmeye başlayarak, sunulan kültürel ürünlere göre biçimlenmiştir. Görüldüğü üzere Frankfurt Okulu teorisyenlerine göre, modern dönemde kapitalist mantık, ekonomi politik ile açıklanamayacak kadar karmaşık bir hale gelmiştir. Kapitalist sistemde her şeyin meta olarak dönüşmesi ve tüketilmesi zamanla kültürün de tüketilir bir meta olmasına sebep olmuştur. Böylece toplumlar ve yaşayışlar üzerinde çok etkili bir fenomen olan kültür, modernitenin en güçlü silahı haline gelmiştir.

Tüm bu gözlemler gösteriyor ki Frankfurt Okulu teorisyenleri özellikle de Adorno ve Horkheimer, değişen sosyal yapı içerisinde önemli bir yere sahip olan kültür üzerine yoğunlaşmışlardır. Bu bağlamda tezimizin de ana eksenini oluşturan kültür endüstrisi ve onun birey üzerinde yarattığı etkiler II. Dünya Savaşı sonrası, özelde Adorno ve Horkheimer'in; genelde ise Frankfurt Okulu'nun temel çalışma alanı olmuştur. O yıllarda özellikle Amerika'da daha belirgin olarak gözlemlenen tüketim olgusu ve bireyin tüketme eğilimi Adorno ve Horkheimer'in çıkış noktası olmuştur.

Bu araştırmanın amacı, toplumsal alanda yaşayış biçimlerini belirleyen kültür olgusunun insanlar tarafından belirlendiği genel kanısının yerini, modern kapitalist dönemde egemen erkin denetlediği endüstri algısının şekillendirmesidir. Modernize edilmiş sanat içerisinde sunulan ve tüketim karı üzerine biçimlenen kültür pratikleri; tüketilen, tükettikçe tekrar sunulan bir pazar haline gelmiştir. Bu bağlamda kültürün alınıp satılabilen ve en önemlisi endüstri şekline bürünen yeni hali bireyi ve doğayı da araç olarak kullanmakta ve sömürmektedir.

Bu çalışma kültür endüstrisi ve otorite, tahakküm ilişkilerinden yola çıkarak iki temel düşünceyi barındırmaktadır. İlki, kültür endüstrisinin getirmiş olduğu her şeyi sorgulamadan sürekli tüketme isteği ve hedefidir. Bu istek sonucunda tüketici olarak karşımıza çıkan her birey bir diğerkinin benzeri durumuna gelmiş ve tek başına hiçbir şey düşünemez hale gelmiştir. Kültür endüstrisi bunu yaparken, bireylerin tükettiği her şeyi

kendi doğal ihtiyacı olarak algılatır. Bu durumda birey tükettiği hiçbir şeyden kuşku duymaz ve salt tüketime odaklanır. Bu da tüketen bireyi doyumsuz bir hale getirmektedir. Yaşamsal her alan, tüketimin kullanılacağı bir pazar ekonomisine dönüşerek ticarileşmiştir. Özellikle teknolojik araçlar ve reklamlar aracılığıyla bu pazar daha belirgin ve etkili bir hal almaktadır.

Tüm bunlarla beraber modern dönemin kapitalist düzeni bireyin, günlük yaşamını kuşatıp onu sürekli tüketici konumunda tutmaktadır. Bu nedenle çalışmanın ilk ana eksenini kültür endüstrisi ve bireyin tüketme eğilimidir.

İkincisi ise, kültürün büyük bir yanılsamaya sebep olarak, tamamiyle aldatıcı bir duruma gelmiş olmasıdır. Tüketim kalıpları içinde herkes sürekli aynı şeyleri yapmakta, aynı duyguları hissetmekte ve aynı uyarıcılara maruz kalmaktadır. Bu durumda birey üzerinde yaratılan otoriter yapı, daha rahat kontrol sağlayacaktır. Birey, tüketici olarak eleştirel düşünce yapısından ne kadar uzaklaşırsa o kadar kolay tahakküm altına alınacaktır. Bunun farkında olan hakim güç daha fazla egemen olabilmek için daha çok tükettirmek ve daha çok ihtiyaç yaratmak amacındadır. Böylece birey toplumsal gerçeklikten giderek soyutlanarak, sistem tarafından üretilen ve sunulan sözde kültürün bir parçası olmuştur. Bu durumda modern toplumun getirdiği kapitalist süreç, insanın insanı sömürdüğü bir süreç olmuştur. Modern denilen birey ise varlığını devam ettir(ebil)mek için toplumsal sistemin var olan koşullarına ve gerekliliklerine uyum sağlamak mecburiyetinde kalmıştır.

Bu nedenlerle kültür endüstrisinin kavramsal çerçevesi ve birey ile ilişkisi sonucunda oluşan tahakküm olgusu, çalışmanın genel tipolojisini de ortaya çıkaracaktır. Çalışma genel olarak kültürün endüstrileşmesi ile kapitalizmin tahakkümü üzerinedir.

Tez kapsamı çerçevesinde genel olarak kültür endüstrisi ile modernite, kapitalist düzen, birey, doğa, otorite, tahakküm ve sömürü konu ve kavramlarına yoğunlaşmıştır. Bu nedenle çalışma alanı içinde Frankfurt Okulu'nun daha çok Horkheimer'lı dönemlerine vurgu yapılmış, modernite ve kapitalist toplum eleştirilerine yer verilmiştir. Yine çalışmanın konusal bütünlüğünü sağlayabilmek adına Horkheimer döneminin diğer önemli çalışmalarına ve Horkheimer yöneticiliği sonrasında Okul'un diğer yöneticilerin olduğu dönemlerle ilgili ayrıntılı ve detaylı bilgiler verilmemiştir. Aynı zamanda kültür endüstrisi dışında Frankfurt Okulu teorisyenlerinin vurgu yaptığı

ve ün kazandığı birçok kavramsallaştırma da konusal bütünlük sebebiyle ele alınamamıştır.

Tez, “giriş”, “sonuç” ve “kaynakça” bölümleri dışında üç ana bölümden oluşmaktadır. Bunlardan birincisi olan bölümde düşünce akımlarını incelediğimiz entellektüellerin üyesi oldukları akademik yapının tarihsel arka planının açıklaması bulunmaktadır. Bu bölümde genel anlamıyla Frankfurt Okulu’nun kurulma aşaması, kurulma fikri ve bu fikri ortaya çıkarmış olan toplumsal, siyasal koşullar üzerinde genel olarak durulmuştur. Frankfurt Okulu’nun tarihsel aşamaları incelenirken genel olarak Adorno ve Horkheimer dönemi ele alınmıştır. Çünkü çalışmanın ana eksenini oluşturan kültür endüstrisi kavramı o dönemin sorunsalı ve çalışma alanı içerisinde yer almaktadır. Yine bu bölümde daha iyi bir toplum idealine kavuşmak adına yapılan teorik eleştiriler ve analizler bulunmaktadır. Ayrıca Frankfurt Okulu üyelerinin genel bir tanıtımı ve çalışmalarına yer verilmiştir. Aynı zamanda eleştirel teori ile kritize edilen kavramlar tanımlayıcı biçimde açıklanmıştır.

Tez çalışmasının ikinci bölümünde ise Frankfurt Okulu teorisyenlerinden özellikle Adorno ve Horkheimer’in kültür eleştirisi üzerinde durulmuştur. Kültür kavramına yüklenen ekonomik biçim ve sunulan ürünlerin kültürel sembol olarak gösterilmesi açıklanmaya çalışılmıştır. Kültür kavramı, kitle kültürü, kültür endüstrisi, kültür ve sanatın pazara sunulan bir meta haline gelişi ve birey üzerinde yarattığı tüketme eylemi üzerine açıklamalar getirilmiştir. Eleştirel teorisinin temel odak noktasını oluşturan kültür kavramının endüstriyel dünyaya girişi ve bu dünyada şekillenip hakim erkin gücüne katkısı açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise tez konusunun bir diğer önemli vurgusu olan kültür endüstrisinin sunduğu ürünlerin bireyi otoriter gücün buyruğu altına alması açıklanmaya çalışılmıştır. Modernitenin değişen yapısını, otoriter yapının dönüşümünü ve birey üzerinde tahakküm ilişkilerinin oluşumu tanımlanmıştır. Aynı zamanda kültürel olanın bireysel yaşamda tüketim alanına sızmasının, yani kültürün endüstri biçiminde sunulmasının bireyi ona sunulan ürünlerle kuşatılmış bir özne durumuna getirilmesi anlatılmaya çalışılmıştır. Genel bir yapı olarak; tahakküm, birey, sömürü ve doğa üzerinde durularak modernitenin bireyin düşüncel ve toplumsal yaşamına etkisi konusu tartışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM: FRANKFURT OKULU'NUN KURULUŞ, OLUŞUM VE GELİŞİM SÜRECİ

1.1. Frankfurt Okulu'nun Temelleri

1.1.1. Frankfurt Okulu'nun kuruluşunu hazırlayan toplumsal koşullar

Tarihin her evresinde değişen toplumsal koşulların getirdiği sosyolojik sorunlara entellektüel bir bakış ve başkaldırı mevcuttur. Bu başkaldırının daha çok toplumsal hayatın insan merkezli yapılanmasında etkili olduğu görülmektedir. Çünkü dünya değiştikçe oluşan toplum algısı öncelikli olarak bireyi ve uyum sağladığı toplumsal düzeni etkisi altına almaktadır. Bu bağlamda tarihe ve çağa tanıklık eden topluma karşı sorumluluk ahlakı oluşturmuş olan bir çok entellektüel kimlik, bu sorunlara karşılık düşünsel eylem geliştirme çabasına girmiştir. Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü de işte böyle bir çabanın ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Enstitü'nün bu çaba ile oluşturmuş olduğu temel düşünsel altyapısını genel anlamıyla kavrayabilmenin ön koşulu ise değişen, dönüşen dünyanın toplumsal ve sosyolojik yapısına bakmaktır. Bu sebeple öncelikli olarak 1920'lerde başlayan ve 30'larda giderek artan toplumsal sorunların boyutlarını ele almamız gerekmektedir. Toplumsal sorunları tetikleyen ilk önemli etken, I. Dünya Savaşı ve ardından bıraktığı izler ile bu izlerin toplumsala etkileridir. Çünkü bu savaş kapitalizm ve onun ileri aşamasının (emperyalizmin) azgınlaşmasının savaşıdır, totaliteryanizm ile tekelciliği etkinleştirme işidir (Kızılcelik, 2008: 27). Bu ekonomik biçim ve rekabet, sosyal yapıyı içine alan değişimleri de beraberinde getirmiştir. Savaşın ardından Almanya'nın durumu ise kafeste tutulmak istenen büyük bir aslanın durumuna benzemektedir. Bu benzetme, savaş sonunda Almanya içerisinde milliyetçiliğin yükselişi bağlamında değerlendirildiğinde daha anlamlı olacaktır. Çünkü milliyetçiliğin Almanya özelinde alacağı nasyonel sosyalizm formu dünya tarihi açısından oldukça acı bir deneyim sergilemiş olması bir yana, Frankfurt Okulu üzerinde de oldukça derin etkiler bırakacaktır (Bilir, 2007: 10).

Bu bağlamda bakıldığında Almanya ve diğer Avrupa ülkelerinde ekonomik rekabetin yanı sıra iktidar hırsı da faşizmin dalga dalga yayılan etkisini ortaya koymaktadır. Batı Avrupa'da, sol kanat işçi sınıfı hareketlerinin yenilgisi, Rusya'da

devrimci hareketin zaferi ve ardından gelen “*kaygı verici bürokratikleşme*” (Spurk, 2008: 18), Almanya’da ise sosyalist devrimin yenilgisi, devrimci işçi hareketlerinin çöküşü, kapitalizmin ve totaliteryanizmin toplumsal alana etkisinin önemli bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tüm bu koşullar, bir grup entellektüel Alman toplumunun, kaygı verici, belirsiz ve olası geleceği üzerine düşünmeye sevk etmiştir. Böyle bir düşünce ise sosyal ve siyasal huzursuzluklarla dolu bir dönemde değişen toplum üzerine düşünerek oluşmuş mevcut kaygılara teorik bir çaba sunma gereksiniminden doğmuştur. Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü’nün oluşumuna katkı sağlayan entellektüeller, bu teorik çabayı toplumsal değişimin kaygı verici sorunları üzerine eğilmekte kullanacakları iki önemli yapı ile oluşturmuşlardır. Bunlardan birisi ve öncelikli olanı savaşın ve savaş sonrası günlerin yol açtığı giderek etkisini kaybeden Marksist teoriyi yeniden canlandırmak, bir diğeri ise o dönemlerde sosyal bilimler alanında, metodolojik çabanın tekil açıklama modellerine karşın hepsini uzlaştıran ve bunları eleştirel teori zemini üzerine kurgulayan yeni bir ‘açıklama’ biçimi oluşturma fikridir.

Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü, 20. yüzyılda şekillenen bir ‘Okul’u (Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü adıyla kurumsallaşsa da sonraları Okul olarak ifade edilmiştir) sosyal bilimlerde metodolojik ve teorik kısır döngünün ‘tek bilim’, ‘tek yöntem’ anlayışının karşısında olmuştur. Böylece toplumsal hayata göre biçimlenip toplumu bilinçlendirme girişimi üzerine daha sınanabilir değerlendirme ve düşünme yöntemleri oluşturma fikriyle şekillenen bu enstitü, resmi olarak 3 Şubat 1923’te Frankfurt Üniversitesi’ne bağlı bir kurum olarak kurulmuştur. O günlerde kendi türünde benzersiz olan bu kurumun başlıca mimarları ise; Felix Weil, Friedrich Pollock ve sonradan enstitünün yöneticisi olarak enstitüde etkin rolü olacak olan Max Horkheimer’dir (Slater, 1998: 15).

1.1.2. Frankfurt Okulu’nun kurulma fikri ve kuruluş aşaması

Bir fikir olarak Frankfurt Okulu’nun kuruluş aşaması tüm Avrupa ve Almanya’da başgösteren çalkantılı döneme karşın, gelecek üzerine vehimleri oluşmuş bir grup Marksist entellektüelin ellerindeki tek savunma aracı olan kalemlerinin, teorik bir çabasına dayanır. Bu sebeple Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü, Almanya’da 1920’lerin başlarında faşizmin yükselen dalgasına karşılık sol radikal

çevrelerin ortaya koydukları akademik kurumlaşma çabalarının bir sonucudur (Dellaloğlu, 2007: 15). Bu çabanın önderliğini yapan düşüncelerin temeli ve oluşumu 1922 yazında yapılan “I.Marksist Çalışmalar Haftası (Emek Konferansı)” ile olmuştur. Seminere katılanlar arasında dönemin önemli entellektüelleri olan George Lukacs, Friedrich Pollock ve Karl August Wittfogel vardır. Bu seminerin amacı, farklı Marksist yapıdaki düşün insanlarını bir araya getirerek Marksizmi yeniden şekillendirip, Marksist teoriyi revize ederek, bozulma dönemindeki toplumsal düzene yeni bir teori umudu oluşturmaktır.

Seminer haftasının amacı, Weil’e (Enstitünün asli kurucusu) göre, Marksizm’deki farklı eğilimlerin, bir araya gelip çeşitli sorunları birlikte tartışma olanağı bulabilmeleri halinde, ‘gerçek’ bir Marksizm oluşturabilecekleri umudu ile bir şeyler yapmaktı (Jay, 2005: 24). Horkheimer’a göre ise değişim yaşayan toplumun geleceğine ilişkin tasarlama ve düşünme eylemine girişme tutkusunun sosyal- felsefi bir coşkulanmasıydı (Jay, 2005: 6). Bunlara ek olarak Weil ve arkadaşlarının Marksizm odaklı bağımsız bir enstitü kurma düşüncesinin gerisinde öznel ve nesnel nedenler/faktörler bulunmaktadır ve bu iki nokta dönemsel yapıyı kavramak, eğitim sistemini anlamak için üzerinde durulması gereken önemli noktalaradır.

O dönemlerde, eğitim üzerindeki devlet denetiminin aşırı katı olduğu yapılanmada, özellikle Alman üniversite sistemi içerisinde entellektüellerin kendilerine rahat ve özgür çalışma olanakları temin etmeleri olanaksızdı. Çünkü “kendilerinin Marksist-eğilimli ve Yahudi oluşları” dönemin yapısı, konjonktürü ve üniversite sistemi açısından handikap yükliydi.

Weil ve ekibinin ilgi ve çalışma alanlarının çok geniş bir yelpaze oluşturması, felsefeden sosyal teoriye uzanan disiplinler arası/disiplinler üstü yeni bir sosyal teori inşa etme çabaları, Alman üniversite sisteminde var olan “akademisyen ilgi alanını, çalışma konularını tek bir disiplinle sınırlandırmalı” anlayışı ile örtüşmemekteydi. Özellikle Weil, Alman üniversite sisteminin bu denli katı hiyerarşik yapısından dolayı bağımsız ve kendine özgü bir enstitü kurmayı hedeflemiştir. Weil’in sosyal bilimlerle uğraşacak bağımsız bir enstitü kurma fikri gerçekleşirse Alman üniversite sisteminin sıkıntıları yaşanmadan bu çalışmalar rahatlıkla yapılabilecektir (Durdu, 2006: 17). Bu bağlamda genel olarak bakıldığında katı sistemden bağımsız hareket edebilme düşüncesi, açılması planlanan enstitünün öznel nedenleridir.

Weil ve arkadaşlarının Marksizm odaklı bağımsız bir enstitü kurma düşüncesinin arkasında yatan nedenlerden bir diğeri olan nesnel nedenlere dönecek olursak, öncelikli olarak Weil ve arkadaşları için enstitü kurmada başat amaçların Batı Avrupa Marxizmini yeniden canlandırmak, Marksizme ilgiliyi yoğunlaştırmak ve Marksist teoriyi yeniden değerlendirmek olduğunu görebiliriz. Buna ilaveten Alman üniversitelerinde çalışma alanı dışında bırakılan ama önemli sorunsal oluşturan araştırma konuları (bilhassa da işçi sınıfı ve hareketinin tarihi, anti-semitizm ve kökenlerini incelemek) Weil ve ekibinin ilgi alanı içerisindeki konulardır. Yine bunlara ek olarak Felix Weil, Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün hedefinin, ekonomik temelden kurumsal ve düşünsel üstyapıya kadar, 'bütünselliği içinde toplumsal yaşamın bilgisi ve kavranması' olarak ifade etmiştir (Kızılcıkelik, 2008: 33-35).

Bütün bu amaçlar tasarlanırken, 1922'de Thüringen'de F. Weil'in organizasyonluğunda I. Marksist Çalışma Haftası semineri düzenlenmiştir. Bu seminer, çeşitli eğilimlerden Marksistleri bir araya getiren, uygun bir tartışma zemini oluşturarak "gerçek" Marksizm'e ulaşabilme imkanlarını yaratmayı amaç edinen bir çalışma etkinliği olarak sunulmuştur. Seminerde bir araya gelen isimler arasında ise Lukacs, Karl Korsch, Friedrich Pollock, Karl August Wittfogel gibi dönemin eleştirel Marksistleri bulunmaktadır (Bilir, 2007: 10). Bu isimlerle birlikte seminerin I. haftasının büyük bir kısmı K.Korsch'un henüz yayınlanmamış olan çalışması 'Marksizim ve Felsefe' üzerine tartışmalar ile geçmiştir. Bu son derece heyecan verici haftanın ardından ikincisinin yapılması düşünülmekteyken, seminer süresince Weil, Pollock ve Horkheimer'in da destekleriyle sürekli çalışacak bir enstitü kurma fikrini planlamaktaydı.

İşte böyle bir sempozyum sırasında başta Marksizmi ve teorik çerçevede ele alınan konuları sistematik bir biçimde incelemek amacıyla bir enstitü kurma fikri ortaya çıkmıştır (Bağce, 2008: 7). Bu kuruluş, oluşan yeni şartlarda, özellikle kuram ve pratik arasındaki ilişkiyi kuracak ve Marksist teoriyi yeniden canlandıracak olan sol kanat entellektüeller tarafından hissedilen gereksinime bir karşılık olarak görülebilir (Dellaloğlu, 2007: 19). Bir anlamda enstitü, bir yandan ileri kapitalist toplumlarla ilişkili olarak, Marksist kuramın farklı, önbelirleyici bir biçimde felsefi ve Hegelci yeniden yorumlamalarını temel almıştır. Diğer yandan ise Sovyetler Birliği'ndeki devlet ve toplum gelişiminin artan eleştirel bakışını ele almış ve "Batı Marksizmi" olarak

bilinen, 1960'lerden itibaren "Yeni Sol" olarak ortaya çıkan geniş bir düşünce hareketinin bir kısmını oluşturmuştur (Bottomore, 1997: 8).

Kurulmak istenen teorik çerçeve zihinlerde artık belirlenmiştir. Geriye kalan entellektüel çaba ve "*mefhumların raks ettiği bir balo*" (Meriç, 1996: 55) içinde yorulmak bilmeden düşüncel gelişime katkı sunmak arzusudur. Buradaki kuramsal çabanın belki de en önemli vurgusu ise Frankfurt Okulu'nun teori ile pratik arasında kurduğu ilişkidir. Teorik yapının yanı sıra pratik, Marksist literatürdeki uygun terimi ile *praxis*, Okul'un kavramsal çerçevesinde önemli bir noktadır. Praxis, kişinin kendisinin yönlendirip oluşturduğu eylemleri ifade etmek için kullanılan bir terimdir ve bu terim aynı zamanda sosyal pratik bir anlam taşımaktadır.

Frankfurt Okulu'nun üzerinde durduğu ve buradaki Marksist kullanımıyla *praxis*, teori ile diyalektik bir ilişki içinde bulunan bir olguyu anlatmak için kullanılmaktadır. Praxis'in sıradan eylemden farklı olmasının en önemli nedenlerinden biri, teorik nitelikteki düşüncelerin ve değerlendirmelerin enforme ettiği bir eylem oluşudur (Jay, 2005: 22). Bu bağlamda praxis kavramı üzerinde durmak gerekmektedir. Çünkü Frankfurt Okulu temsilcilerinin ve kuruluş üyelerinin Marksist düşünceye yakınlıkları düşünüldüğünde teorik bir çok çalışma, toplumsal alan ve bireyin bu alandaki duruşu üzerine yapılmıştır. Yani teorik çaba bir anlamda praksis etkinliği de yanbaşıda görmek istemektedir. Bu sebepler bağlamında praksis kavramının derinlemesine açıklamasını ancak bu terimin sahibi K.Marx'ın Feuerbach Üzerine Tezler adlı çalışmasından aktardığımız bölümlerle daha iyi açıklayabilir ve öğrenebiliriz:

"II. tez'den: "İnsan düşüncesinin nesnel bir hakikate ulaşım ulaşamayacağı sorusu, teorik bir soru değil, pratik bir sorudur."

VIII. tezden: "Soyut tutarlılığın hiçbir değeri olmadığı gibi, toplumsal hayat ve pratik doğrulamadan yoksun kalmış teorik ispatlamanın da hiçbir değeri yoktur. İnsanoğlunun özü toplumsaldır; toplumun özü ise praksistir: edim, eylem, karşılıklı etki'" (Marx ve Engels, 1992: 25).

Görülmektedir ki fikir oluşturmak için teori ne denli önemli ise o fikrin eylemsel özünün benimsenerek, uygulamaya dönüşüp, pratik anlamda ortaya çıkması da o denli önemlidir. Bu hususta Frankfurt Okulu'nun teorik yapısının temel vurgusu ve özgün kavramı olan 'Eleştirel Teori'nin temel yönelimini de Marx ve Marksizm üzerine

yapılan incelemelerde ıskalanmış bir konu olan teorinin praxis ile olan ilişkisine odaklanmıştır.

1.1.3. Frankfurt Okulu'nun resmi kuruluşu ve tarihsel arkaplanı

İlki yapılan “I.Marksist Çalışmalar Haftası”ndan sonra yapılması düşünülen ve oldukça olumlu karşılanan ikinci bir seminer Weil tarafından düşünülmesine karşın gerçekleştirilememiştir. Bunu temel nedeni, Frankfurt Üniversitesi'ndeki bazı arkadaşlarının Weil'i, bir enstitü oluşturma konusunda yönlendirmeleridir. Böyle bir enstitü fikri hem Marksist teoriyi ele alabilecek hem de bu teorinin eksik yanlarını ortaya koyabilecek entellektüel topluluğu bir arada tutacaktı.

Weil, “*Almanya’da ilk Marksist-yönelimli araştırma entitüsünü kurarak*” (Kellner, 1998 : 3) bir geçiş dönemi yaşanırken negatif olanı derleyip toparlayıp dile getirebilmenin akademik kariyerden çok daha anlamlı olacağına inanmıştır. Bu sebeple Frankfurt Okulu, sosyal teoriye ilgi duyan değişik bilim alanlarından gelen bir grup insanın bir arada çalışmak fikrinden doğan bir eylemin sonucudur (Jay, 2005: 5).

Almanya’da birçok radikal girişimi destekleyen ve bu yönde yapılan çalışmalara maddi destek sağlayan zengin bir tüccarın oğlu olan Felix Weil, Enstitü'nün kuruluşuna da büyük katkı sağlamıştır. Başlangıç parası olarak yıllık 120.000 Marklık bir gelir taahhüt eden Weil, sosyal bilimler alanında çalışma yürütecek bağımsız bir enstitü kurma fikrinin hayata geçirilmesinde önemli rol oynamıştır. Bu para o dönem için çok önemli bir kaynaktır ve sonraki yıllarda Enstitü'nün mali yönden bağımsız konumunu korumasına da yardımcı olmuştur. Ayrıca Enstitü'nün düşünürleri arasında doğrudan siyasal bağlantıları olanlar (Alman Komünist Partisi veya Sosyal Demokrat Parti üyeliği) olsa da kuramsal çalışmalarda yeni bir şey ortaya koymak amacıyla, düşünürler için “bağımsız ve özerk kalabilmek vazgeçilmez bir önkoşuldur” (Spurk, 2008: 23). Bu nokta Okul düşünürlerinin özellikle Ortodoks Marksistler tarafından en çok eleştiren yönüdür. Onlara göre, Frankfurtçular, söylemlerinin taşıdığı politik içeriğe rağmen, her zaman doğrudan bir politik tavır almaktan çekinmişlerdir (Dellaloğlu, 2005: 19).

Yine de daha sonraki yıllarda bazı bağışlar yapılmıştır; fakat bu bağışlar siyasal bir kaynaktan gelmediği için Enstitü'nün üzerinde tizlik ve kararlılıkla durduğu bağımsız çalışma ilkesi zedelenmemiştir. Enstitü üyeleri mali ve entellektüel yönden bağımsız kalmaya hep önemli bir amaç gözüyle bakmışlarsa da yine 1912 yılında

kurulmuş olan Frankfurt Üniversitesi ile bir ölçüde bağlantılı bir kuruluş olmakta bir sakınca görmemişlerdir. Enstitü'nün resmi olarak kuruluşu Alman Eğitim Bakanlığı ile Gesellschaft für Sozialforschung arasında anlaşmaya varıldıktan sonra, 3 Şubat 1923 tarihinde adı geçen bakanlığın bir kararnamesi ile olmuştur (Jay, 2005: 24-28). Enstitü üyeleri kuruluş sonrası geçici çalışma merkezi olarak bir süre doğa bilimi müzesinin salonlarından birini kullanmışlardır. Haziran 1924'te Enstitünün inşasının tamamlanmasıyla birlikte yeni binalarında resmen açılış yapılmıştır. Böylece Okul resmi olarak açılmış ve çalışmalar başlamıştır. Her biri özgün nitelikte olan ve çok farklı alanlardan gelen entellektüellerin çalışmaları Frankfurt Okul'unu önemli kılan yapıdır. Bu nedenle sonraları Okul üzerinde araştırma yapan düşünürlerin bu Okul'u daha iyi anlama çabasıyla dönemsel ve fikirsel olarak ayırdıkları görülmektedir. Örneğin; Tom Bottomore, Okul'un tarihini dört döneme ayırmaktadır (Bottomore, 1997: 9-11).

İlk dönem 1923 ve 1933 arasında Enstitü'deki araştırmanın değiştiği ve sonraları eleştirel kuramda biçimlendiği gibi tekil bir Marksist düşünce kavramı tarafından yönlendirilmediği dönemdir. İlk yöneticisi Carl Grünberg zamanında Enstitü çalışmalarının büyük bir kısmı Austro-Marksistlerin bakış açılarıyla yakından ilişkili olarak güçlü bir ampirik karaktere sahipti.

İkinci dönem, 1930'da Horkheimer'in Enstitü yöneticisi olarak atanmasından özellikle etkilenerek, yeni-Hegelci eleştirel kuramın ayırdedici fikirlerinin açıkça ortaya konulduğu Kuzey Amerika'daki 1933 ve 1950 arasındaki sürgün dönemidir.

Üçüncü dönem, 1950'de Enstitü'nün Frankfurt'a dönmesiyle birlikte eleştirel kuramın esas fikirleri açıkça birçok temel metinde ortaya konuldu ve Frankfurt Okulu, Alman toplumsal düşüncesi üzerinde önemli bir etki yaratmaya başladı. 1960'lardaki radikal öğrenci hareketleri, Okul'un düşünsel ve siyasal en büyük etkiye sahip olduğu dönemlerinde zirve noktasıdır.

1970'lerden başlayarak dördüncü döneminde, Okul etkisini yavaşça yitirmeye başlamış ve gerçekte 1973'te Horkheimer'in, 1969'da da Adorno'nun ölümleriyle birlikte artık bir okul olarak varılmaktan hükmen uzaklaşmıştır. Buna rağmen, Frankfurt Okulu'nun bazı merkezî kavramları birçok sosyal bilimcinin yapıtlarına girmiş, Marx'ın tarih ve modern kapitalizm kuramlarının yeniden ortaya konulan biçimlerinde ve toplumsal bilginin olanaklılığının şartlarının yeniden eleştirisinde,

özgün bir şekilde Jürgen Habermas tarafından da geliştirilmiştir. Bu bağlamda yine eleştirel teorinin tarihsel zeminine dair yapılan çalışmalardan olan Kellner'in *Critical Theory, Marxism and Modernity* adlı metininden aktaran Kızılçelik, Kellner'in eserinde, eleştirel teorinin teorik ve siyasal konumunu göz önünde bulundurarak, Okul'un tarihine dair dört temel döneme vurgu yapmıştır. Bu dört dönem sırasıyla;

- 1) Carl Grünberg'in yöneticiliği (1923-geç 1920 arası dönem): Ortodoks Marksist tarihsel ve teorik çalışmaların başatlığı,
- 2) Horkheimer'lı yıllar (1930-1940 dönemi): Faşizmden kapitalizme sürgün dönemi,
- 3) New York'tan Frankfurt'a dönüş, 1950- Horkheimer ve Adorno'nun ölümü arası dönem,
- 4) 2. Jenerasyon dönemi (Habermas'ın tek adamı olduğu 1970-1980 arası yıllar) (Kızılçelik, 2008: 40).

Genel anlamda Enstitü'nün 1930 yılına kadar (Grünberg'li yıllar) amacı, disiplinlerarası incelemelerle, işçi hareketi üzerine tarihsel araştırma yapmaktır. Yani Enstitü bu ilk dönemlerinde Marx'ın düşüncelerini gözden geçirmeyi, yeniden yorumlamayı ve kapitalizm eleştirisinde olan muhalif Marksistleri bir araya toplamayı amaçlar. Çünkü Frankfurt Okul'u düşünürlerine göre, özellikle I. Dünya Savaşı sırasında Batı Avrupa'da işçi sınıfı hareketlerinin başarısızlığa uğraması, Marx'ın ihmal ettiği toplumsal koşulları yeniden ele almayı gerektiriyordu.

Grünberg'in yaptığı açılış konuşmasında "Marksizmin İlkelerinin" rehber ilke sayılacağı söylemi de bu amacı açıkça göstermektedir ve bu dönemde Enstitü sadece kuramsal yayınlara yönelmiştir.

Horkheimer'in 1930 yılında Enstitü'ye yönetici olarak atanmasıyla birlikte ise '*Hiçbir sav her yönüyle bilinemez, bütün gerçek olmayandır.*' diye düşünen Enstitü üyeleri bu düşünceden yola çıkarak daha sınıyanabilir değerlendirme ve düşünme yolları, yöntemleri aramışlardır. İşte bu dönemde Enstitü kültürel üst-yapıya dair araştırmalar yapmıştır. Bu bağlamda 'Eleştirel Teori' akımı oluşturulmuş ve bu çerçevede çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Eleştirel teorisyenlerin yapmak istediği, Marksist teorinin geçmişteki eksik yanlarını açıklayabilmek öte yandan da gelecek için bir eylem umudu belirlemektir. Aynı zamanda Horkheimer döneminde makale tarzı yazılara önem verilmiş, bu çerçevede 1930'lardan sonra okulun yayın organı olarak uzun yazılara dayalı "Grünberg Arşivi" yerine makale tipi yazıları esas alan "Zeitschrift für Sozialforschung"u (Sosyal Araştırmalar Dergisi) çıkarmaya başlamıştır.

Zeitschrift für Sozialforschung’da yayınlanan makaleler, “en ince noktasına varıncaya dek, enstitünün diğer üyelerince de okunup eleştirildiği, bu eleştirilerden sonra yeniden yazılıp yayınlandığı için, kişisel çalışmalar olma özelliği kadar, Enstitünün kolektif ürünü olma özelliğini de taşıyan çalışmaları” (Jay, 2005: 50). Horkheimer bu değişimleri yönetici olarak yaptığı ilk konuşmasında; kendisinin ve öncülünün (Grünberg’in) yaklaşımı arasındaki farkı belirtmeye çalışmıştır. Horkheimer, öncülünün aksine kendisini iyi bir Marksist olarak göstermeye çalışmamış, daha çok toplum felsefesinin tarihine yönelip konuyu belli bir bakış açısına oturtmayı hedeflemiştir. Konuşmasında; Enstitü’nün insanların sosyal hayatına ilişkin her türlü alanla (devlet, hukuk, siyaset, ekonomi, din ve kültür) kısaca insanlığın maddi ve maddi olmayan kültürüyle ilgileneceğini vurgulamıştır. Horkheimer’in konuşması, bir bakıma felsefe ve sosyal bilimlerin sentezi olarak onun “eleştirel sosyal teori” anlayışının ilk büyük kavramsallaştırılmasıdır. Bu kavram toplum felsefesi temelinde sosyal gerçekliği analiz etmektedir. Horkheimer’ci bağlamda sosyal gerçeklik oldukça grift ve kompleks örgülü olduğu için toplum felsefesi, bütün gerçekliği araştırıp ortaya koymada ve analiz etmede tek başına yeterli bir disiplin değildir. Bu nedenle disiplinlerarası ve Marksist teorideki altyapı-üstyapı bileşimi üzerinden araştırmalar yapılmıştır. Başka bir deyişle Grünberg döneminde analiz birimi kapitalist toplumun ekonomik altyapısı iken, Horkheimer ile beraber enstitünün ilgi odağı kültürel üstyapı olmuştur (Kızılcıkelik, 2008: 69-77).

Bu tür aşamaların, dönemsel sıralamaların yanında Frankfurt Okulu’nun en temel ayrışma döneminin Habermas dönemi ile olduğu bilinmektedir. Hatta Okul tarihi, araştırmacılar tarafından I. Kuşak Teorisyenler (T.Adorno, H.Marcuse, M.Horkheimer, E.Fromm, W.Benjamin vs.) ve II. Kuşak Teorisyenler (en önemli ismi: Habermas) olmak üzere ayrılır. Buradaki temel ayrım Habermas’ın Frankfurt Okulu’nun ilk kuşak teorisyenlerinin aksine Aydınlanmayı eleştirmemiş olmasıdır. Habermas Aydınlanmayı modern aklın tamamlanmamış bir projesi olarak görür ve insan bu tamamlanmamış projeyi akıl aracılığıyla revize edecektir, der. Habermas iki bakımdan Aydınlanma bağlamına yerleştirilebilir. İlk olarak Aydınlanma’nın sonucunu bir veri olarak kabul eder, Aydınlanmayı aklın kılavuzunda özgürleşmenin örgütlenmesi olarak görür. Bu anlamdaki Aydınlanma öznelere kendi üzerine düşünme yetisi vermektedir. Böylece özne kendini “ben” ve “öteki” olarak kurgular. İkinci olarak ise Frankfurt Okul’u teorisyenlerinin aksine Habermas, Aydınlanmayı ‘mit’ olarak ele almaz. Habermas

doğayı ve toplumu yönlendiren araçsal akılla oluşmuş Aydınlanmanın karanlık yanının da farkındadır; ama Aydınlanmanın bir ürünü olarak ancak aklın tekrar bu tarihsel görevin –insanlığı her çeşit vesayetten kurtarmanın- üstesinden gelebileceği noktasında ısrar eder (Çiğdem, 1992: 20). Bu nedenlerledir ki okulun I. Kuşak temsilcilerinin modernite eleştirilerini Habermas reddetmiştir. Ayrıca Habermas'ın görüşlerini Horkheimer, Adorno ve Marcuse'un çalışmaları üzerine kurmadığını anlamak önemlidir. O, eleştirel teoriyi daha çok klasik yazarların çalışmalarını ele alarak açıklamaya çalışmıştır. Yine Habermas, I. Kuşak Teorisyenlerin tersine büyük boy ve tam kapsamlı bir teori geliştirmeye çalışmıştır (Layder, 2006: 251).

1.2. Frankfurt Okulu Düşünürleri ve Çalışmaları

Enstitü'ye isim aranırken ilk olarak *Marksizm Enstitüsü* (Institut für Marxismus) adı gündeme gelmiş; ancak bu ismin çok tahrik edici olabileceği düşünüldükçe vazgeçilmiştir. Almanya Milli Eğitim Bakanlığı'nın önerdiği *Felix Weil Sosyal Araştırma Enstitüsü* ismine ise bizzat Enstitü'nün kuruluşunda hem maddi hem manevi büyük katkısı bulunan Felix Weil itiraz etmiş ve bu öneriyi “*kurulacak enstitünün kurucusunun verdiği para ile değil, Marksizm'e bir bilim olarak yapacağı katkılarla ün kazanmasının daha önemli olduğunu*” ifade ederek kabul etmemiştir. Bunun üzerine, *Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü* (Institut für Sozialforschung) isminde karar kılınmıştır.

Felix Weil, Enstitü'nün ilk başkanı olarak Aachen Teknik Yüksek Okulu'nda ekonomi profesörü olarak görev yapan Kurt Albert Gerlach'ı önermiş, kendisi ise Enstitü'ye bağlı mali ve idare birimlerinin yürütüldüğü *Toplumsal Araştırma Derneği*'nin (Gesellschaft für Sozialforschung) yönetimini üstlenmiştir.

Gerlach, Enstitü'nün kurucuları ile ortaklaşa yanları olan; onlar gibi, burjuva toplumundan estetik ve politik yönden hiç hoşlanmayan biriydi. Siyasal yönden kesinlikle sol'a eğilimliydi. Enstitü başkanlığına atandıktan sonra Gerlach, göreve gelmez Enstitü'nün Marksizm eksenli çalışmalar üretecek bir oluşum olacağını vurgulamıştır (Kızılcılık, 2008: 42). Bu bağlamda Gerlach'ın anarşizm, sosyalizm ve Marksizm üzerine bir dizi açılış dersleri hazırlayıp sunacağı duyurulmuştur. Ne var ki Gerlach bu derslerini verememiştir. 1922 yılının Ekim'inde geçirdiği şeker koması sonucu henüz 36 yaşında hayatını kaybetmesiyle, Enstitü'ye yeni bir başkan bulmak

için çalışmalar başlamış ve bir süre sonra Viyana Üniversitesi'nde hukuk ve siyaset bilimi profesörlüğü yapmakta olan Carl Grünberg'e Enstitü'nün başkanı olması için teklif götürülmüştür. Grünberg, burjuva toplumunu irdelenecek ve disiplinlerarası bir etkileşim içinde çalışacak böyle bir enstitünün içinde yer alma teklifini kabul ederek Viyana'dan ayrılıp Frankfurt'a gelmiştir. Grünberg'in Enstitü başkanı olmasının önemli bir özelliği vardır. Çünkü, Alman üniversitelerinde Marksist olduğu herkesçe bilinip de kendisine kürsü verilen ilk bilim adamı Grünberg'dir. Grünberg 1910 yılından itibaren Archiv für Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung'u (Sosyalizm ve İşçi Hareketi Tarihi için Arşiv) yayınlamaya başlamıştır (Jay, 2005: 28-29). Bu arşiv sonraları Grünberg arşivi olarak adlandırılacaktır. Enstitü başkanı olarak yaptığı açılış konuşmasında, o yıllarda Almanya'da bilimsel çalışmalardan çok öğrenci yetiştirmeye önem veren öğretim anlayışının tersine araştırmaya öncelik veren bir Enstitü kurmuş olmalarının ne denli önemli olduğunu vurgulamıştır.

Grünberg yaşadığı dönemde tarihsel materyalizm konusunda otorite olarak kabul edilen bir aydındır. Materyalist tarih fikrinin nesnesi, kendi değişimi ve gelişimi içinde belirli somut tarihsel dünyadır. Bundan dolayı tarihsel materyalizm değişen ve gelişen toplumu içeren bir teori olarak kavramsallaştırılabilir. Grünberg'in düşün yönelimi bakımından Marksist araştırmaların amacı, sosyal değişimin kanunlarını ve nedenlerini keşfetmektir. Bu noktada Grünberg, *“tüm görünümleri içerisinde hayat, ekonomik sistemin bir refleksidir”* görüşündedir (Kellner, 1998: 31).

Grünberg Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'ne yönetici olunca onu Marksizm'e göre biçimlendirmeye çalışmıştır. Grünberg, konuşmasında bilimsel olarak Marksizm'le olan yakınlığını da açıkça ifade etmiştir. Başka üniversitelerde ya da başka enstitülerde nasıl liberalizm, devlet sosyalizmi gibi ilkeler kabul edilmiş ve benimsenmişse, Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü bünyesinde yürütülecek çalışmalarda da Marksizm'in ilkelerinin esas rehber ilkeler sayılacağını açıklamıştır. Marxizm, felsefi bir sistem ve bilimsel araştırma yöntemi olarak toplumun yapısını analiz etmede kullanılmak zorundadır. Bu bağlamda Grünberg açılış konuşmasında şöyle demiştir: *“Tarihin tarihsel materyalist yorumu, bütün toplumsal görüngüleri, bunlara karşılık gelen tarihsel biçimi içinde, ekonomik yaşamın yansımaları olarak görmektedir; yani son kertede, ‘maddi yaşamın üretim süreci toplumsal, politik ve düşünsel yaşam süreçlerini*

belirlemektedir' bütün tarih (ilkel dönem dışında) kendini sınıf savaşımının tarihi olarak ortaya koymaktadır" (Kızılçelik, 2008 : 45).

Bu ifadelerde de açık olarak görülebildiği gibi Grünberg döneminde Enstitü, Marksist söylemin alt-yapı üst-yapı ilişkisi bağlamındaki temel kabullerini, kendine hareket noktası olarak belirlemiştir. Bu hareket noktasının temel önermesi ise şudur: Alt-yapıyı oluşturan ekonomik süreç (üretim ilişkileri), toplumsal ve düşünsel yapıyı da biçimlendirmektedir. Öyle ki 1920'lerde öğrenciler bile Grünberg döneminde Enstitü'ye "*Marx'ın Kiraathanesi*" takma adını vermişlerdir. Görülüyor ki Weil'in sözünü ettiği ve Horkheimer döneminde Enstitü'nün temel taşı olacak olan ideoloji eleştirisinin, Grünberg için pek büyük bir önemi yoktu.

Grünberg döneminde Frankfurt Okulu'nda öne çıkan teorisyenler arasında Wittfogel, Grossman ve Pollock sayılabilir. Bu teorisyenler daha çok ekonomi, sosyalizm, kapitalizm ve toplum gerçeği üzerine yoğunlaşmışlardır (Kızılçelik, 2008: 49).

Grünberg döneminde Enstitü'nün temel nitelikte teorik düzeydeki ilk önemli çalışması Henryk Grossmann "*Kapitalist Sistemde Birikim ve Çöküş Yasası*" adlı yapıtıdır. Grossmann bu yapıtında Marx'ın görüşlerini derleyip toparlayarak, öndeyilerini doğrulayan tümdengelimci sistem kurmaya yöneliyordu. Aşırı yoksullaşma proleterya da değil, kapitalistlerde olduğunu söylemiştir. Çünkü aşırı biriktirim eğilimlerinin sabit zaman sonra kar hadlerinde kaçınılmaz bir düşüş yaratacağını düşünmektedir. Ayrıca Grossmann kapitalizmin çöküşünün gecikse dahi engellenemez bir süreç olduğunu ifade etmektedir. Ekonomi politiğin Marxist eleştirisinin sorunsuz kabul edilmeyeceğini; eğer benimsenip sürdürülecekse üzerinde ciddi olarak düşünmeyi gerektiren hayli karmaşık yapısının çözümlenmesi görüşünü ortaya koymaktadır.

Henryk Grossmann, 1926'lardan 1940'lara dek Enstitü'nün etkinliklerinde adı hep geçen biridir. Siyasal ekonomist ve ekonomi tarihçisi olan Grossmann, Frankfurt Okulu'nun dış çevredeki üyelerindendir. 1881'de Krakov'da zengin bir Yahudi maden sahibinin oğlu olarak doğmuştur. Savaştan önce Krakov ve Viyana'da ekonomi öğrenimi görmüştür. Çok geniş ekonomi tarihi bilgisine sahiptir. "18. Yüzyılda Avusturya'nın Dış Ticaret Politikasının Tarihini" kaleme almıştır. Önemli yönetsel görevlerde bulunmuştur (Kızılçelik, 2008: 61). Savaştan sonra Polonya'da kalmayı

yeğleyen Grossmann ülkenin ilk milli gelir ve gayri safi hasılasını hesaplayacak istatistik çalışmaların denetleyicisi olmuştur. Ertesi yıl Varşova’da ekonomi profesörü olmuştur. Bu görevde Pilsudski hükümeti onun sosyalist oluşundan hoşlanmadığı için ülkeyi terketmesini istediği 1925’e dek kalmıştır. Hatta Marcuse, onun için; kapitalizmin yıkım yılını bile hesaplayan, “*hayatımda gördüğüm en Ortodoks Marxist iktisatçı*” (Marcuse, 1997: 67) ifadesini kullanmıştır. Grossman’ı savaş öncesinden Viyana’da tanıyan Grünberg onu Frankfurt Okulu’na davet etmiştir. Daveti geri çevirmeyen Grossman, Frankfurt Okulu’nda oldukça önemli teorik çalışmalarda bulunmuştur.

Enstitünün Grünberg dönemindeki önemli ikinci teorik yayını Fiedrich Pollock’un *Sovyetler Birliği’nde 1917-1927 Ekonomik Planlama Denemeleri* başlıklı yapıtı olmuştur. Burada Sovyetler Birliğindeki ekonomik gelişmeler soyut bir biçimde değil; proleterya diktatörlüğünün ortaya çıktığı toplumsal ekonomik koşullarla bağlantılı olarak ele alınmaktadır. Bu sırada Pollock Marksizm, komünizm kavramını yeniden incelemiştir.

Pollock, Yahudilikten dönme Alman bir işadamının oğludur. I. Dünya Savaşı sırasında askere alınmadan önce ticarete ilgi duymayıp, Frankfurt Üniversitesi’nde iktisat ve siyaset bilimi öğrencisi olmuştur. Sonrasında 1923 yılında “Marx’ın Para Teorisi” üzerine yazdığı tezi ile doktora derecesi almıştır ve böylece Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü’nün çekirdek kadrosundaki üyelerden biri olmuştur. Sovyet ekonomisi ve Nazilerin ekonomik sisteminin doğası üzerine çalışmalar yapmıştır. Enstitü’nün kurumsal varlığında Horkheimer’dan sonra en fazla emeği olan üyedir. Daha çok ekonomi alanında çalışmıştır.

Grünberg yöneticiliği döneminde tamamlanması planlanan son temel girişim Karl August Wittfogel’in “*Çin Ekonomisi ve Toplumu*” adlı çalışmasıdır. Bu çalışma da tıpkı Pollock’ta olduğu gibi ideoloji ve sınıf bilinci benzeri üstyapı sorunlarını ele almıştır. Tarihsel materyalist gözlemlerde bulunmuş, ekonomik altyapının nihai belirleyici güç olduğunu kabul etmekle birlikte Marxist bakış açısının diyalektik karmaşıklığının da altını çizmiştir.

Wittfogel ekonomist, siyaset bilimci ve sosyologtur. 1896 yılında Hannover’ın bir kasabasında Lutherci öğretmen bir babanın oğlu olarak doğmuştur. Alman gençlik

hareketlerine katılmış, radikal siyasal eğilimlere (sosyalizm) yoğun ilgi duymuştur (Kızılcılık, 2008: 62). 1920'lerden itibaren Alman Komünist Partisi üyesidir. Kuramsal çalışmalarını yoğunlaştırdığı alan “Asya tipi üretim tarzı”dır. Okul’un çekirdek kadrosundan olmayan Wittfogel, bu kadroyu oluşturan üyelerce pozitivist olmakla eleştirilmiştir (Dellaloğlu, 2007: 16).

Wittfogel gibi Enstitü içinde pek sayılmayan, rolü olmayan biri de Franz Borkenau’dur. Borkenau 1900 yılında Viyana’da doğmuştur. 1921’den 1929’a kadar Alman Komünist Partisi’nde aktif olarak yer almıştır. Jay’e göre Enstitü ile ilişkisi çok fazla net olmayan Borkenau, muhtemelen Grünberg’in çevresindeki gençlerden biridir. Böylece bir yandan Enstitü’nün kadrosu oluşturulurken diğer yandan 1929’da Weil Enstitü’nün Grünberg dönemi boyunca gelişmesini özetleyen (ve böylece yeni gelen yöneticilerin izleyecekleri geleneği örtük bir biçimde dile getiren) bir başka memorandum kaleme alarak yazısında, altı temel çalışma alanı saptamıştır. Bunlar: tarihsel materyalizm ve Marksizmin felsefi temeli; teorik ekonomi politik; planlı ekonominin sorunları; proleteryanın konumu; sosyoloji ve son olarak toplumsal öğretilerin ve partilerin tarihi. Burada en önemli nokta yapılan sıralamadır; sıralamada öncelikli olarak Frankfurt Okulu’nun ideoloji eleştirisinin temeli niteliğindeki bilimsel sosyalizmle felsefe arasındaki ilişki sorunu yer almaktadır (Slater, 1998: 21).

Genel olarak Grünberg dönemine baktığımızda Enstitü’nün kuruluş amaçlarından biri olan Marksist çalışmalar için kalıcı bir merkez olması arzusunun gerçeklik kazanmış olduğunu görmekteyiz. Onun döneminde Enstitü, Marksizm üzerine yazılmış, yoğunlaşmış ve bu anlamıyla Avrupa’da var olan en kapsamlı merkez halini almıştır. 1929’da geçirdiği kalp krizi sonrasında görevine devam edemez hale gelince Enstitü için bir dönemin sonu gelmiştir. Fakat bu son aynı zamanda yeni bir dönemin de başlayacağı sinyallerini vermiştir. Bu sinyaller Enstitü’nün kurucuları tarafından istenen yöne evrilmesi önünde var olan engellerin büyük bir oranda kalktığının işaretleridir. Böylece kısa bir dönem Pollock’un yürüttüğü başkanlık görevinin ardından, Temmuz 1930’da Horkheimer Enstitü’nün başına geçmiştir (Bilir, 2007: 17-18). Horkheimer dönemini ayrıntılı bir şekilde ele almadan önce, bu dönemde Enstitü’de öne çıkan üyeler ve bu üyelerin Enstitü’ye katkıları şöyledir:

- Leo Löwenthal (1900-1993):

Yahudi ve zengin bir hekimin oğlu olarak Frankfurt'ta 1900 yılında dünyaya gelmiştir. Löwenthal esas olarak felsefecidir, bunun dışında temel çalışma alanı edebiyat ve popüler kültürdür. Akademik kariyere geçmeden önce savaşta subaylık yapmıştır. Heidelberg ve Giessen'de edebiyat, felsefe, tarih ve sosyoloji öğrenimi görmüştür. 1930 yılından önce burjuva toplumunun sosyo-ekonomik altyapısı ile ilgili çalışmalara yoğunluk verirken, 1930'lu yıllar sonrasında kültürel üst yapı üzerine araştırmalar yapmıştır. Frankfurt Okulu'nun kurucusu Weil'in arkadaşı olan Löwenthal, 1926 yılından itibaren Enstitü'nün çalışmalarına katılmış, 1930 yılında ise tam üye olmuştur. Enstitü'ye katkıları bir edebiyat sosyoloğu olarak popüler kültür ve estetik üzerine olmuştur.

- Franz L. Neumann (1900-1954):

Siyasal bilimci ve hukukçu olan Neumann Frankfurt Okuluna sonradan Amerika'da katılan önemli bir teorisyendir. Eleştirel teori kadrosunda yer alması da *Nasyonal Sosyalizmin Yapısı ve Pratiği* (1944) ve *Demokratik ve Otoriter Devlet* (1964) adlı eserleri ile bu çevrede önemli bir yer tutmuştur.

- Otto Kricheimer (1905-1965):

Frankfurt Okulu'na 1930'ların ikinci yarısında Amerika'da katılmış olan Kricheimer, okulun dış çevredeki üyelerindendir. Siyaset sosyologu, siyaset bilimci ve hukuk uzmanıdır. Nazizm üzerinde önemli çalışmaları vardır. Nazizm, siyasal parti sistemlerinin karşılaştırmalı analizi, hukuk ve siyasal sosyoloji üzerine çalışmaları oldukça önemlidir.

- Walter Benjamin (1892-1940):

1892'de Berlin'de Yahudi ve Zengin bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Freiburg ve Berlin'de felsefe öğrenimi görmüş, Henrich Rickert ve George Simmel'in öğrencisi olmuştur. Gereksinim duyduğu sürekli bir işi hiçbir zaman olmamış, yaşamı ekonomik sıkıntılarla geçmiştir (Kızılcılık, 2008: 57). Benjamin kültür tarihçisi, edebiyat eleştirmeni, sosyolog ve deneme yazarıdır. Bilimsel anlamda çok yönlü bir düşündürüdür. Yahudi mistisizminden Marksizme, tarih teolojisinden tarih felsefesine, deneme yazarlığından sanat eleştirmenliğine, çevirmenlikten dil felsefesine uzanan

çalışmaları vardır. Çalışmalarının çoğunluğu Frankfurt Okul'u üyelerince ilgiyle takip edilmiştir. Okul ile sürekli bağlantı halinde olmasının ana nedeni ise onların Marksist ve Yahudi oluşlarıdır. Özellikle Eleştirel Teori'nin "kavram üzerine kurulu felsefi düşünme ile somut verilere yönelen bilimsel araştırmayı birbirine eklemlendirme arayışı" Benjamin'i cezbetmiş olsa da hiçbir zaman Frankfurt Okul'unun tam üyesi olmamıştır (Kızılçelik, 2008: 66).

- Herbert Marcuse (1898-1979):

Sosyal teorisyen, filozof, siyasal aktivist olan ve 'Yeni Sol'un babası denilen Marcuse, Yahudi ve zengin bir ailenin çocuğu olarak Berlin'de doğmuştur. Felsefe eğitimi almış, E. Husserl ve M. Heidegger ile çalışmıştır. 1932'de ise Frankfurt Okul'una üye olmuş, Nazi baskısıyla karşılaşınca Amerika'ya göç etmek zorunda kalmıştır. 1950'lerde Enstitü üyelerinin Frankfurt'a geri dönmelerine rağmen, Marcuse yaşamının geri kalan kısmını Amerika'da geçirmiştir. Yazdıklarıyla dünya çapında popüler bir hale gelmiş, bilhassa 'Yeni Sol Hareket'in önde gelenleri arasında yer edinmiştir. Frankfurt Okulu'nun önde gelen isimlerinden olan Marcuse, Freud'un radikal yeniden yorumlamasını içeren "*Eros ve Uygarlık*" (1951) ile tüketim toplumunun yoğun eleştirisini yaptığı "*Tek Boyutlu İnsan*" gibi ana eserleriyle ünlenmiştir (Kızılçelik, 2008: 60).

- Eric Fromm (1900-1980):

1900'de Frankfurt-am-Main'de katı bir dindar ailenin oğlu olarak dünyaya gelen Fromm psikanalist, sosyal psikolog, toplum filozofu ve sosyologtur. Heidelberg, Frankfurt ve Münih Üniversiteleri'nde sosyoloji ve psikoloji okumuştur. 1930'da Frankfurt Okul'una üye olmuş ve orada dersler vermiştir. Okul'un doğrudan psikanalizde yoğunlaşmış tek üyesidir. Çalışmaları daha çok Marksizmle psikanalizin birleştirilmesi eksenidir (Dellaloğlu, 2007: 18). 1939'da Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nden ayrılmış, Amerika'da çeşitli üniversitelerde dersler vermiş, birçok psikanaliz ve sosyal psikoloji enstitüsü kurmuştur.

- Max Horkheimer (1895-1973):

Frankfurt Okulu'nun önde gelen isimlerinden olan Horkheimer Yahudi ve zengin bir ailenin çocuğu olarak Almanya'da dünyaya gelmiştir. Ekonomi, psikoloji alanlarında akademik çalışmalar yapmış olsa da temel alanı felsefedir.

1930'da üyesi olduğu Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nün yöneticiliğine atanan Horkheimer'la birlikte Enstitü'nün çalışma konuları farklılaşmış, etki alanı ise genişlemiştir. Ayrıca yine Horkheimer yöneticiliği süresince, Enstitü bir çok önemli sorunla karşı karşıya kalmıştır. Nazilerin Almanya'da iktidara gelişi ile Enstitü'nün Amerika'ya göçü, hemen akabinde gerçekleşen olaylar, mültecilik ve bir anlamda tecrit edilmişlik döneme damgasını vuran olaylar olmuştur. Ancak Enstitü'nün entelektüel üretimi, dönemin tüm bu zorluklarına rağmen tarihinin en verimli, en başarılı ve yaratıcı dönemi olarak kabul edilmiştir.

Horkheimer'ın Enstitü yöneticiliğine atanmasının ardından Enstitü'nün ilgilendiği sorunlar ve alanlar da farklılaşmıştır. Böylece Frankfurt Okulu tarihinde yeni bir döneme girmiştir. Bu yeni dönemin eğilimlerinin ipuçlarını yakalamak için Horkheimer'ın yöneticiliğe başlama töreninde yaptığı konuşmanın içeriğine bakmak gerekmektedir. Konuşmanın başlığı ipuçlarının ilkidir; "Toplum Felsefesinin Bugünkü Durumu ve Toplumsal Araştırmalar Enstitüsünün Görevi" isimli konuşmada: toplum felsefesi, Enstitü'nün önünde duran birincil mesele olarak ortaya konmaktadır. Toplum felsefesine yüklenen misyon ise "yalnızca toplumsal hayatın anlamına yönelik derin bir iç görü sunacak felsefi bir değer teorisi anlamında ya da özelleşmiş sosyal bilimlerin sonuçlarının bir tür sentezi olmak anlamında değil, evrensel olanın gözden kaçırılmayacağı bir çerçeve ve bu bilimlerin araştıracağı önemli sorunların kaynağı olarak" sorumluluk alması idi. Böylece Horkheimer döneminde Frankfurt Okulu çalışmalarındaki odak kayması, Grünberg döneminden farklı olarak klasik Marksist anlayışa içkin ekonomik tutumdan felsefi bir kategoriye doğru gerçekleşmektedir (Bilir, 2007: 18). Horkheimer böyle yaparak, toplum felsefesinin o günkü durumunu anlatabilmek amacı ile felsefenin bu dalının tarihine eğilip konuyu belli bir perspektife sokmaya çalışmıştır. Horkheimer'a göre bütün, hakikati arayıp bulmakta tek başına yeterli bilim olamazdı. O halde toplum felsefesi, tıpkı doğa felsefesinin diyalektik olarak tek tek çeşitli bilimsel disiplinlerle bağlantılı oluşu gibi, ampirik araştırmalar aracılığı ile zenginleştirilmesi, desteklenmesi gereken materyalist bir teoridir.

Yine Grünberg döneminden farklı olarak Horkheimer'ın yöneticiliği döneminde, Frankfurt Okulu tarihine yeni bir sayfa açan önemli yaklaşımlardan bir diğeri ise Enstitü'nün teori ve pratik ilişkisi konusunda aldığı tutumdur. Grünberg'in Marksizm anlayışı teori-pratik bağına özel bir önem atfetmemiştir. Grünberg, kitap incelemeleri ile

birlikte, arşiv ve döküleme çalışmaları yapılmasını sağlayarak belli bir güncelliği korumayı amaçlamıştır. Ancak, bu dönemde, herhangi bir eleştirel toplumsal pratikle etkin olarak bağ kurma gereksinimi duyulmamış ve bu yönde bir adım atılmamıştır. Horkheimer döneminde ise, teori-pratik bağının kavranışı çok daha yüksek, daha ayrımlaştırılmış bir düzeye çıkmıştır.

Öte yandan, Frankfurt Okulu düşünürlerinin teori-pratik bağını teorik düzeyde çözümlenmiş olmalarına rağmen, pratikte hayata geçiremedikleri de bir gerçektir. Öyle ki özellikle Frankfurt Okulu teorisyenleriyle özdeşleşen bir teori olan ‘eleştirel toplum teorisi’ni somutlaştırıp pratik alanda karşılığını görme olanağını da yaratamamışlardır (Slater, 1998: 21).

Yine de Frankfurt Okul’u teorisyenleri içinde Horkheimer, eleştirel teorinin ortaya çıkışına, şekillenişine ve gelişimine en fazla katkısı olan düşünürdür. Bir bakıma eleştirel teori, metodolojik programını, teorik yönelimini, inceleme analiz birimini, ilgi odağını, gelişimini ve düşün tarihinde önemli bir teori olarak konumlanışını Horkheimer’a borçludur. Bu nedenlerle baktığımızda Enstitü’nün tek bir alana bağlı kalmayıp, çeşitli alanlara yöneleceğini görmekteyiz. Bunu gerçekleştirebilmek içindir ki, Horkheimer, Grünberg’in meslektaşlar arası eşitlik ilişkilerini reddederek “Enstitü yöneticisinin diktatörlüğü” ilkesinin yürülükte kalmasını savunmuştur. Genel olarak bakıldığında Horkheimer döneminde metodolojik yöntem, alt-yapı ve kültürel üst-yapının diyalektik etkileşimidir. Özellikle bu dönemde Eleştirel Teori çalışmaları ve konu bağlamları her şeyin eleştirisidir; Aydınlanmanın, pozitivistimin, modernitenin, kültür endüstrisinin, Marksist teorinin eleştirel değerlendirilmesidir. Bir anlamda daha iyi toplum adına, mevcut toplumun eleştirisidir.

- Theodor W. Adorno (1903-1969):

Theodor Wiesengrund Adorno, Yahudi bir şarap tüccarının oğludur. Çocukluğundan beri müzikle iç içe bir ortamda büyüyen ve müzikle ilgilenen Adorno, küçük yaşta piyano ve kompozisyon dersleri almıştır. Üniversite yıllarında ise daha çok felsefe, toplumbilim, psikoloji ve müzikle ilgili dersler alan Adorno, 1924 yılında felsefe doktoru ünvanını almıştır (Jay, 2005: 22-24). Adorno, yaşamının sonuna kadar Frankfurt Okulu’nda birlikte olacağı ve ortak çalışmalara imza atacağı Max Horkheimer ile 1922 yılında tanışmıştır. Adorno’nun Frankfurt Okulu ile temasa geçmesi de Horkheimer ile olan arkadaşlığı sayesinde olmuştur. Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü

bünyesinde yayınlanan *Zeitschrift* dergisine gönderdiği yazılardan biri ilk kez 1932 yılında yayınlanan Adorno, çalışmalarını takip ettiği Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün 1938 yılında resmen üyesi olmuştur. Adorno, Enstitü'ye resmen üye olana kadar da Frankfurt Okulu ile ilişkisini sürdürmüş ve Okul bünyesinde çeşitli çalışmalar yapmıştır.

Hitler'in 1933 yılında Almanya'da iktidara gelmesiyle birlikte, Enstitü üyelerinin yaşadığı sıkıntıları Adorno da paylaşmış, 1934 yılından itibaren onlar gibi ülke dışına çıkmış ve Amerika'da yaşamıştır.

1950'de Enstitü'nün Almanya'da tekrar kurulmasına kadar ABD'de geçen mültecilik yılları Adorno ve Horkheimer'in çalışma ortaklığının en yoğun olduğu dönem olmuştur. İki önemli yapıt olan "*Aydınlanmanın Diyalektiği*" ve "*Minima Moralia*" bu dönemin eserleridir (Dellaloğlu, 2005: 14-17). Ayrıca görüyoruz ki Adorno, 1951 yılında ilgilendiği hemen hemen her konuyu fragmanlar halinde kaleme aldığı "*Minima Moralia*" kitabının önsözünde yer alan, "*Hiçbir düşünce yok ki burada, onu kağıda geçirmeye vakit bulmuş adam kadar Horkheimer'a da ait olmasın*" (Adorno, 2005 : 18) ifadesiyle, Horkheimer ile birlikte yazdıkları eserler kadar, ayrı ayrı yazdıkları eserleri ya da incelemeleri de bir bütün olarak değerlendirmemizin gerekliliğine işaret etmiştir.

Adorno, 1959 yılında Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nün yöneticisi olan Horkheimer'in emekli olmasının ardından, Enstitü'nün yeni müdürü olarak çalışmalarını sürdürmüştür. Adorno'nun yönetiminde Enstitü, daha çok estetik teori ve felsefe okulu karakteri kazanmıştır (Bottomore, 1997: 27).

Görüldüğü gibi Frankfurt Okulu bünyesinde üyesi olsun olmasın, içinde ve dış çevresinde bağlantılı bulunan, çeşitli disiplinlerde uzman olan, farklı alanlarda çalışan düşünürler mevcuttur. Belki de bu nedenle üzerinde ısrarla durulması gereken temel nokta, Frankfurt Okulu'nun yöntemsel tavır olarak ortaya koyduğu disiplinlerüstü yaklaşımıdır. Horkheimer, Marcuse, Adorno, resmi üyesi olmasa da Benjamin gibi düşün insanları yaşamı boyunca çok farklı alanlarda düşünce üretmişlerdir. Bu düşünürler farklı alanlarda eğilim gösterip, çalışmalar yapsalar da Frankfurt Okulu'nun genel düşünce çizgisindeki bütünsellik yerini her zaman korumuştur. Bütünlük imgesinin ise en önemli vurgusu olarak 'Eleştirel Teori' yöntemini görmek mümkündür.

Yani eleştirel teori bir anlamda yararlanılabilecek tüm disiplinlerden yararlanarak genel bir toplumsal felsefe, kuram oluşturma çabasıdır. Bu bağlamda bakıldığında Frankfurt Okulu'nun disiplinlerüstü tavrı ve çok yönlülüğü, kendi içinde modern toplumun dayattığı toplumsal iş bölümüne ve dar uzmanlaşmaya ciddi bir eleştirisi olarak da ifade edilebilir.

1.3. Eleştirel Kuram ve Frankfurt Okulu

1.3.1. Eleştirel kuramın kavramsal analizi

Frankfurt Okulu'nun adını belirleyecek kadar önemli bir teori olan eleştirel toplum teorisi, Frankfurt Okulu teorisyenlerinin bir bölümünün sürdürdüğü, yirmili yıllar sonunda ve otuzlu yıllar başındaki çalışmalardan yola çıkarak yavaş yavaş şekillenen bir teoridir (Spurk, 2008: 27). Eleştirel teorinin şekillenmesindeki en önemli etken, Horkheimer'in Enstitü yöneticiliği dönemiyle başlayan pratik düşünme çabasıdır. Bu bağlamda eleştirel teorinin oluşumu Enstitü'nün kolektif çabalarının bir parçası olsa da kavram olarak ilk kez kullanan, program ve hedeflerini formüle eden Horkheimer'dır.

Horkheimer, eleştirel teori aracılığıyla felsefe ile toplumsal analizi bütünleştirmeye çalışmış, bunu yaparken de Alman toplumuna çok incelikli bir bakış yöneltmiştir. Çünkü o yıllar, ülkede demokratik liberalizm döneminin sonuna ve Nasyonal Sosyalizmin yükselişine işaret etmektedir. Bu bakış “eleştirel teori” kavramı yaratıcılarından Horkheimer'ı Alman toplumunun özgün, kısmi bir analizine ve eleştirisine yöneltir. Bu toplumsal analiz, özellikle “*Alacakaranlık*” adlı aforizmalar eserinde görülmektedir. Bu eser, altbaşlığının belirttiği gibi, bir “Almanya Notları” kitabıdır ve Naziler tarafından iktidarın alınmasından kısa süre sonra yayınlanmıştır. Eser, basit bir izlenimci derlemenin ötesindedir; çünkü bu analiz entellektüel anlamda eleştirel teorinin de ortaya çıkmasında bir ön hazırlıktır.

Horkheimer eserinde, daha iyi bir toplum adına mevcut toplumu eleştirmiştir. Çökmüş toplumun tümelini, tikellerin analizi içinde aramaktadır. Bu analizler dramatiktir, çünkü olasılıkları ortaya sermektedir. Eserin Almanca adı bunu açık bir şekilde belirtmektedir: “*Dammerung*”.

Kelime hem şafak (Morgendammerung) hem de alacakaranlık (Abendammerung) anlamına gelmektedir. Yani; toplum “gece”ye doğru evrilebileceği gibi “gündüz”e doğru da evrilebilir. “İnsanlığın gecesi” tehdidi bütün ağırlığı ile çökse de, Horkheimer daha ziyade şafağı istemektedir. Yine Horkheimer, Alman toplumunun gözler önünde cerayan eden dramı anlatmak için politik düzendeki açıklamalarla yetinmez. Bu dramı yaratmış toplumu oluşturan bireylere de eğilmesi gerektiğini düşünür. (Spurk, 2008: 28).

“Bu bağlamda yaptığı araştırmalarında, burjuva ailesinde bile çocuğun dünyayı değiştirme olasılığına dair hiçbir şey öğrenmediğini saptar. Çocuk bu dünyaya uyum sağlar, onu doğal ve ebedi olarak kabul eder. Bu ailelerde genellikle istikrarlı toplumsal ilişkiler, doğal olarak sunulur. İşçi sınıfının içindeki işçilerin durumu da aynıdır. Bu durumu aşmak için, “bütün sigortaların atması” toplumsal ilişkilerin doğal değil; kurulmuş olduklarının bilincine, insanların varması gerekmektedir” (Spurk, 2008: 27-30).

İşte bu bilinci yaratacak teorinin özellikle de geleneksel felsefenin modern dünyayı kavranabilir kılıp kılmadığı şüphesi, genelde Frankfurt Okulu teorisyenlerini özelde ise Horkheimer’ı yeni bir toplumsal teori yaratma ihtiyacı içine almıştır. Bu ihtiyaç, toplumsal durumu ve bu durumun aşılma olasılığını açıklayacak yeni bir teorinin öznesi olarak, tüm toplumsal şartlara koşulsuz ve sorgusuzca uyan “modern birey”i işaret etmektedir.

Tahakküm ve sömürü yapılarının kendini sürekli yeniden ürettiği böyle bir toplumsal alanda birey, ne yapması gerektiğini öğrenir ve bu şekilde davranır. Birey, toplumsal belirlenimlerle kuşatılmış bir özne konumundadır. Böylece bu davranış tahakküm ilişkilerini süreklileştiren veya meşrulaştıran bir tasavvur oluşturmaktadır. Burada açıkça görülüyor ki; Enstitü’nün “Eleştirel Teori” ile yapmak istediği tam da bu noktada birey üzerindedir. Toplumun bilinçlendirilmesi bağlamında, özgürlüğün birey üzerindeki etkisini yaratabilmek çabasıdır. Belki de Frankfurt Okulu’nun tüm eleştirel teorisyenleri biliyordu ki; toplumun verdiği rollerin dışına çıkmak her çağda insanı zorluyordu; fakat yine de geleceğe duyulan umut onları birleştiren en önemli duyguydu. Bu noktada kavramsal olarak ortaya çıkan eleştirel teori, felsefi kavramların ve savların içindeki hakikat bağlamına ilgi duymaktaydı ve çoğunlukla, bütünü anlamak için bütünün somut tikellerde yer almış bulunan halini incelemekteydi. Aynı zamanda Horkheimer’a göre eleştirel kuramcının asıl görevi, kendi kavrayışı ile adına düşündüğü ezilen insanlığın kavrayışı arasındaki gerilimi azaltmaktı. Eleştirel teorinin ana hedefi

ise, modern toplumdaki tüm egemenlik biçimlerinin oluşturduğu gerilimin ‘eleştirel’ bir analiziydi (Slattery, 2008: 204).

Eleştirel teorinin daima ikili bir görevi vardır, değiştirilmesi gerekeni açığa çıkarmak ve belirli kültürel uğrakları yitirmekten kaçınmak. Buna ek olarak, dünyamızın tabi olduğu değişim sürecini betimlemektir (Slater, 1998: 175).

Bu bağlamda Frankfurt Okulu’nun felsefeye ve siyaset bilimine en büyük katkısı eleştirel teori ile olmuştur. Ayrıca teori başta ideoloji, olguculuk (positivismus) ve kültür eleştirileriyle ortaya çıkacak sonraları daha kapsamlı bir biçime bürünecek olan toplumsal düşünceleri de eleştirecektir.

Eleştirel fikir esasında, Frankfurt Okulu teorisyenlerin içinde yaşadıkları dönemin totaliter toplumların ortaya çıkışı, Nazi toplama kampları ve Stalin’in tasfiyelerinin yarattığı korkular, otoriteryanizm, bireysel düşünce ve özgürlüğün bastırılmasının- bir yansımasıydı (Slattery, 2008: 204). Bu hususta, kuramsal her alana ‘eleştiri’ perspektifi ile girişmek Frankfurt Okulu teorisyenlerinin salt eleştiri kavramını ne ile bağdaştırdığını da idrak etmede önemlilik arz etmektedir.

“Eleştiri” terimi burada özgül bir anlam taşır. Bu anlam Horkheimer’in 1937’de “Geleneksel ve Eleştirel Teori” başlığı ile kaleme aldığı makalede ortaya konmuştur. Marcuse’un da eklemeler yaptığı makalelerde sunulduğu biçimiyle ‘Eleştirel Teori’ saf aklın idealist eleştirisi olarak değil, diyalektik felsefe ve ekonomi politiğin eleştirisi üzerinde temellenmiş toplum teorisi olarak açıklanmaktadır (Slater, 1998: 61). Terimi yaratanların özellikle Horkheimer’in “Eleştirel Kuram” ile ne anlatmak istediğinin incelenmesi bütün olarak onların çalışmalarına uygun bir başlangıç sağlamaktadır. Alman Aydınlanması’nın ilk güçlü dönemeci ve ayrıca Frankfurt Okulu’nun temel esin kaynaklarından biri olan Kant, Kritik der reinen Vernunft’un (Saf Aklın Eleştirisi) birinci baskısına yazdığı önsözde “eleştiri”den neyi anladığıyla ilgili olarak şöyle yazmıştır: “ (...) kitapların ya da sistemlerin bir eleştirisini değil de her türlü deneyden bağımsız olarak soluk alan aklın tüm bilgilerle olan ilişkisini, sonuç olarak da genellikle bir metafiziğin mümkün olup olamayacağı sorusunun çözümünü ve metafiziğin hem kaynaklarının hem de genişliği ile sınırlarının belirlenmesini, bütün bunların da ilkelere göre olduğunu, ilkelere çıkarıldığını yani genellikle aklın gücünün bir eleştirisini anlıyoruz”. Burada eleştiri, aklın gücünün sınırlarını açığa çıkararak bilginin kökeninin

ne kadar deney ne kadar doğa ötesi (metaphysisch) olduğunun belirlenmesini sağlayacak olan bir aygıt olmakla sınırlı tutulmuştur.

Dolayısıyla özellikle Horkheimer'in yazılarında yoğun eleştiriye maruz bırakılan Kant'ın eleştiri anlayışı Frankfurt Okulu tarafından benimsenmemiştir. Çünkü Kant'ta usa yüklenen "idealist" rol, Horkheimer'a göre eleştirme eyleminin hiçbir şeyin tam anlamıyla ideal olmamasına yönelik temel öngörüsünü görmezden gelerek "büyücülüğün inceltmiş bir biçimi" olarak ortaya çıkıp eleştirmeyi geleneksel kuramın sınırlı bir aygıtı konumuna indirger. Oysa ki eleştirinin esası, bir yargıda bulunmak değil, bir tamamlama, bir bütünleme ve son olarak da yapıtın mutlak içinde çözümlenmesi olmalıdır (Küçük, 2010: 141-142). Bu nedenle Horkheimer ve diğer Frankfurt Okulu teorisyenleri, eleştiri kavramına farklı bir açıdan bakmaktadırlar.

Örneğin; Horkheimer'a göre eleştiri, Kantçı eleştiri anlayışından ayrılarak "egemen fikirleri, eylem tarzlarını ve toplumsal ilişkileri yalnızca alışkanlıkla ve üzerinde düşünmeden kabul etmeme yönündeki entellektüel ve pratik çaba"dan, toplumsal yaşamın ve genel fikirlerin farklı yanlarını, bir dönemin hedeflerini birleştirme, onları türsel olarak çıkarsama, şeylerin temellerini analiz etme, kısaca onları gerçekten tanıma çabasından ibarettir (Spurk, 2008: 67). Bu teori, toplumsal yaşamın vazgeçilmez öznesi olan bireyin üzerinde egemen güçlerce yaratılıp dayatılan baskıya nasıl karşı koyması gerektiği ile ilgilenmektedir. Özellikle modern hayat bireye, kendi bilincinin dışında sunulan yaşam koşullarına yine kendi iradesi ile uyma fikrini aşmaktadır.

Toplumun dayattığı kurallar, kurumlar ve sistemler içerisinde bireye sunulurken, bireyi ve eylemlerini egemenliği altına almaktadır. Kuramsal anlamda temel argüman olarak sunulan eleştirilerin temel hedefi ise insanların, örgütlerin sunduğu ya da dayattığı fikir ve tutumlara tabi olmalarını önlemektir. Modern toplumdaki bireyi özgürleştirmektir. Bireylerin gündelik olarak yaptıkları davranışların, kendi eylemlerinin sonucu olmadığı bilincine varmalarını sağlamaktır. Bu nedenle eleştirel kuram; toplumsal pratiği akıl ile temellendirirken sistemin en temel faili olan, bireyin içinde bulunduğu toplumsal içeriğe eleştirel gözle bakmaktadır (Slater, 1998: 82). Eleştirel teori, bireye dayatılan fikir ve tutumlara tabi olmasını önlemek çabasıyla bir yandan da bireyin ihtiyaçlarına denk bir dünya yaratmak ve yine insanlığın gelişimine katkı sağlamak çabasıdadır.

Frankfurt Okulu için “birey, verili her şeyi yargılamak ve incelemek demektir” ve bu “akıl” kavramının özgürlük kavramını da içermesi demektir. Eğer insanlığın sezgilerine göre hareket etme özgürlüğü olmasaydı, böyle bir inceleme ve yargılama anlamsız olacaktı” (Bağce, 2006: 72).

Horkheimer eleştirel toplumsal araştırmayı yönlendiren pratik ilginin amacını “özgür, kendi kaderini belirleyen bir toplum” olarak belirler; öyle ki, bunu, “insan ihtiyaçlarını ve yeteneklerini tatmin eden bir dünyada bütün bireylerin mutluluğu”nu amaçlayan “gerçek bir demokrasi”deki “gerçek bir anlaşma”nın terimleriyle açıklamayı sürdürür. Aslında eleştirel kuram, yaşam mücadelesi veren bir toplumu, onun temel yapısında gerçekleşebilecek muhtemel dönüşümler bakımından çözümler. Aynı zamanda bu özgürleştirici dönüşümün ışığında baş gösteren gereksinimlerin dile getirilişini ve çatışmalarını yorumlamaktadır (Bağce, 2006: 77-96). Böyle bir eleştiri anlayışı toplumu toptan değiştirme amacı güdecek yeni ve özgün bir toplum felsefesinin oluşumunda işlevsiz kalacağından Frankfurt Okulu daha çok Karl Marx’ın “*Ekonomi Politikin Eleştirisi*”nde diyalektik eleştiri anlayışını tercih etmektedir. Çünkü ancak bu anlayışla Marksist düşünceye kendi içerisinde gelişen bir özeleştiri yeteneği kazandırılabilir. Böylece eleştirel toplum kuramı en baştan başlayarak meta toplumu sorunlarından yola çıkar ve bu toplumun yaratıcısı konumundaki geleneksel kuramla arasına kesin çizgiler çeker; çünkü kuramsal düzeyde ihtiyaç duyulan şey, tamamen eleştirel bir bakış açısıdır (Küçük, 2010: 141-142).

Eleştirel teorinin temelinde kapalı felsefi sistemlere karşı duyulan güvensizlik ve karşıtlığın etkili olduğu bilinmektedir (Jay, 2005: 69). Bu sebeple Horkheimer’in düşünce sistematüğinde geleneksel teori ile eleştirel teoriyi birbirinden ayıran hat, teorinin toplumsal yeniden üretime yardımcı olup olmadığına ya da onu yerle bir edip etmemesine göre belirlenmiştir. Bu bağlamda geleneksel teori var olan toplumun kendini yeniden üretmiş olduğu özel işleyiş süreçlerine yerleşmiştir. Böylelikle tecrübeyi, mevcut toplumsal yapıdaki yaşamın yeniden üretiminden kaynaklanan problemler esasında örgütlemiş ve bunun dışına çıkılmasına izin vermemiştir (Veysal, 2005: 1).

Horkheimer geleneksel teorinin hedefinin dünyayı betimleyen genel ve kendi içinde tutarlı, ilkelere ulaşmak olduğunu belirtmiştir. Bunun tam aksine eleştirel kuram, bütünü anlamak için onun somut tikellerde yer alan durumunun ele alınmakta olduğunu

ifade etmektedir. Bu noktada geleneksel teori ile eleştirel teori karşılaştırılırken geleneksel teorinin amaç olarak benimsediği şeyin eylemden çok saf bilgi olduğuna dikkat çekilmiştir. Eylem yani bir diğer deyişle praxis geleneksel teoride ikinci plana itilmiştir.

Düşünce ve eylem arasında derin bir sınır oluşturulmuştur. Geleneksel teori eylemden çok bilgiye yönelmenin yanında, toplumsal işbölümüne uygun biçimde, düşünce ve eylemi birbirinden kesin biçimde ayırmıştır. Bu noktada eğer geleneksel teori eyleme yer verirse buradan anladığı şey praxis değil, dünyayı teknolojinin tahakkümü altına almaktır. Eleştirel teori ise, bilgiyi fetişleştirme yoluna karşı çıkmakla kalmamış, özgürlüğün ve bağımsızlığın olmadığı bir dünyada özgür ve özgün bir bilimsel faaliyetin olamayacağı kanısına varılmasını sağlamıştır. Çünkü araştırmayı yapan birey, incelemiş olduğu toplumsal yaşamın parçası olduğundan onun ötesinde ve ondan bağımsız ya da tarafsız olunamayacağını bilmiştir (Koluçak, 2010: 125-126).

Geleneksel teorisyenlerin aksine eleştirel teorisyenlerin çabası, toplumsal düzenin praxis aracılığıyla insan tarafından dönüştürülmesinin olanaklarının araştırılmasıydı. Bu bir bakıma felsefe ile toplumsal analizin bütünleşmesidir. Yani eleştirel teori insanların ihtiyaç ve güçlerine denk düşen bir dünya yaratma tarihsel çabasına dahildir. Bu nedenle eleştirel teoriyi geliştirmek, insanlığın gelişimine katkıda bulunmak herhangi bir teşhire teslim olmamak, oluşmuş bilginin farklı yanlarının basit birikimiyle yetinmemektir. Ayrıca eleştirel teoriyi bir toplum ve aşma potansiyeli olarak toplumsallık teorilerinin teorisi olarak geliştirmek gerekmektedir. Eleştirel kuram, geleneksel kuramdan yine bu noktada ayrılır. Çünkü geleneksel kuram pozitivizmi ve ampirizmi belirten bir kavramdır ve bunlar Horkheimer'a göre sadece verileri, olguları toplamakla yetinirler (Spurk, 2008: 65-66). Bu bağlamda bakıldığında geleneksel kuram öylesine mekaniktir ki kuram oluşturma evresinde kullandığı dil bile matematiksel bir işaret dizgesi durumundadır (Küçük, 2010: 142). Horkheimer'a göre, geleneksel kuramın düşünsel tarzı ile eleştirel kuramın düşünsel tarzı farklılık arz etmektedir. Geleneksel kuramın düşünsel tarzı uzmanlaşmış bilimlerden özellikle de doğa bilimlerinden kaynaklanır ve yine onlara uygulanır. Bu sebeplerle Frankfurt Okulu geleneksel teorinin ve ondan türeyen nosyonların bir üst eleştirisini yapmayı amaçlamıştır denilebilir.

Eleştirel kuram, kendini kapitalist sınıfın yönetimine karşı baskıya uğrayanların mücadelesi ile ilişkilendirmektedir (Bağce, 2006: 21-26). Bu ilişkilendirmede ilk olarak bilginin kaynağında deneyimin rolü sorgulanmıştır. Geleneksel kuramdaki yalıtılmış deneyimle ulaşılan bilginin tersine, eleştirel kuramda bilgi tarihsel çözümlenmeler üzerinden insani çalışmaya içkin eğilimler şeklinde açığa çıkmaktadır. Bu nedenle eleştirel kuramın varlığının diğer bir sebebi ise geleneksel kuramdaki katı mekanik dizgenin ya da sistemin yanlışlarını gözler önüne sermektir.

Eleştirel kuram, temelde sınıf erkinin yok edilmesine yönelik kendisine duyulan “ilgi” dışında, özel bir dayanağa sahip değildir. Yani eleştirel kuramın amacı; Marx’ın ekonomi politik eleştirisiyle bağlantılı olarak geleneksel kuramın ve ondan türeyen kavramların bir üst-eleştirisini yapmaktır (Küçük, 2010: 142-143). Horkheimer’in kavrayışında geleneksel kuram ve eleştirel kuramı birbirinden ayırt eden hat, kuramın toplumsal yeniden üretime yardımcı olup olmadığına veya bunun tam aksine onu yerle bir edip etmemesine göre belirlenmektedir.

Horkheimer’a göre eleştirel kuram, mevcut toplumun kendi içkin eleştirisidir. Çünkü o kendisini, kendini yeniden üreten mekanizmaların ve mevcut iş bölümünün sınırlarının dışına yerleştirerek kapitalist toplumun temel çelişkilerini bilinç düzeyine çıkarmak için tasarlandı. Bu eleştirel eğilimin amacı “mevcut toplumsal praksi” aşmaktır. Eleştirel kuramcı, “tek kaygısı sömürsüz topluma yol açacak bir gelişmeyi yükseltmek olan kuramcıdır.” (Bağce, 2006: 19-20).

Görülüyor ki Frankfurt Okul’u bilinen diğer toplumsal teorilerin aksine; toplumu kapsamlı bir eleştirel analiz sürecine getirebilecek bir teori oluşturmak çabasıdır. Yani eleştirel toplum teorisi, faillere aydınlatıcı ve özgürleştirici bir bilgi veren dönüşlü bir teori olarak oluşturulmuştur. Birey üzerinde sömürü ve baskının bulunmadığı, içinde gerçekten kuşatıcı bir öznenin yani öz bilinçli bireyin var olduğu bir toplumsal yapı düşüncesiyle ortaya konan bu teori, bütünsel bir kuram oluşumundan, bireyleri kuşatan bir düşünceden söz edilebilecek bir duruma ulaşma çabasının ürünüdür (Horkheimer, 2005: 386).

Eleştirel teoriyi aslına uygun olarak anlamak için, onu diğer düşünce sistemlerinin ardına düşüp her şeyi yeniden soran ve yeniden inceleyen bir iz sürücü olarak ele alıp irdelemek gerekmektedir. Çünkü eleştirel teorinin ortaya çıkış ortamı,

modernleşme sürecine girmiş bulunan Almanya'nın toplumsal ve siyasal sorunlarına felsefi bir düşünce sistemiyle çözüm bulmaktır.

Eleştirel teori, özgürleşmeyi ve aydınlanmayı, faillerin gizli zorlamaların farkına varmasını sağlamayı ve böylece onları bu zorlamalardan kurtarıp, doğru çıkarlarının nerede olduğunu belirlemelerini sağlayacak bir yere getirmeyi hedeflemektedir. Bu nedenle sadece toplumsal gerçekliği değil, aynı zamanda bu gerçekliğin bir parçası olan 'toplumsal bilgi'yi de araştırma öznesi yapmaktadır.

Tüm bu kavramsal analizlerin temelinde eleştirel toplum teorisini geniş bir bakış açısı üzerinden ele almak gerektiği ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Frankfurt Okulu eleştirel teori kavramına temel olan 3 ana düşünce alanı üzerinden ulaşır. Bunlardan birincisi; bireyin bilinç dünyasına içkin bir etki gösteren ve bireyi eylemsel bir varlık olmaktan ziyade bağlayıcı, sınırlı hale getiren ideoloji eleştirisidir. Bir diğeri; aklı mitlerden kurtardığını söyleyen Aydınlanma düşüncesinin bizzat aklı mitleştirmesine olan eleştiri ve bu süreçte positivist anlayış üzerine olan eleştirisidir. Son olarak Frankfurt Okulu'nun özellikle üzerinde durduğu ve neredeyse tüm çalışmaların bu yönde sunulduğu modernitenin getirdiği, kültür eleştirisidir. Eleştirel teorisinin tam anlamıyla açıklanabilmesi için bu 3 temel eleştiri noktası üzerinden devam etmek gerekmektedir.

1.4. Eleştirel Kuramın Kritisize Ettiği Temel Kavramlar

1.4.1. İdeoloji

20. yüzyılın kuramsal çalışmalarında önemli bir bölüm oluşturan ideoloji kavramı Frankfurt Okulu'nun düşünsel zemininde de yer edinmiş bir kavramdır. Hatta esas itibariyle Okul'un eleştirel teorisini bir ideoloji eleştirisi olarak tanımlamak mümkündür.

Okul'un ideoloji eleştirisi, Marx'ın ekonomi politik eleştirisinden türetilmiştir. Çünkü Marx'ın ekonomi politik eleştirisi, aslında 'bilim' maskesine bürünmüş bir ideolojinin eleştirisidir. Doğa üzerinde tesis edilen bilimsel-teknik rasyonalitenin topluma uygulanması sonucunda bilim, Adorno ve Horkheimer'a göre, ideoloji haline gelmiştir (Connerton'dan akt. Balkız, 2006: 137). Böylece ideolojik yansımalar bilimsellik görünümünü altına alınarak bireye sunulmaktadır. Yani eleştirel teoriye göre

ideoloji, birey üzerinde toplumsal aktörlerin kendi reel durumlarını, çıkarlarını kavramalarına engel teşkil eden yanlış bir bilinç biçimi oluşturmaktadır. Bu nedenle Frankfurt Okulu'nun tüm üyeleri, eleştirel teorinin ideolojik inanç ve tutumların yanlış olduğunu ifade etmesi gerektiği konusunda hemfikirdirler. Bu bağlamda Frankfurt Okulu temelli, eleştirel toplum teorisinin odak noktası öncelikli olarak ideoloji kritiği üzerinde yoğunlaşmaktadır.

İdeoloji tanımının Frankfurt Okulu teorisyenlerince ele alınan kavramsal ve eleştirel yönüne geçmeden önce, genel anlamıyla ideoloji kavramının ne olduğuna ve nasıl tanımlandığına, önemli düşünürlerin ideolojiye yükledikleri anlamlara bakmak gerekmektedir. Böyle bir bakış bize, genel anlamda ideolojinin kavramsal içeriğini analiz etme de rehberlik edecektir.

Marx'a göre ideoloji; gerçeklik hakkında bir yanılsama, bir illüzyon değil, onun bilinç üzerindeki izi ya da görünümüdür (Üşür, 1997: 11). Bu durumda ideoloji, kapitalist düzende siyasal iktidarı meşrulaştırmaya, bireyi sisteme entegre etmeye yardımcı fakat genellikle de yanlış fikirler kümesi olarak tanımlanmaktadır.

Bir başka önemli düşünür olan Gramsci'ye göre ideoloji, üretim süreçlerinin şekillenmesinde işlevsel olan ve bu sayede altyapıyla üstyapının uyumunu sağlayan temel toplumsal pratiklerden biridir. Hegamonya kavramı bize egemen bir ideolojinin oluşumu sayesinde olanaklı hale gelen iktidar alanının sivil toplum olduğunu gösterir.

Frankfurt Okulu II. Kuşak teorisyenlerinden olan Habermas ise ideolojiden düzenli olarak tahakkümü ya da hegemonyayı hakim kılan veya meşrulaştıran bir 'dünya resmi' olarak söz eder (Geuss, 2002: 12-29).

Fransız düşünür Louis Althusser'e göre ideoloji, toplumsal yaşantıyı farklı biçimde fakat her zaman ve her aşamada kendiliğinden etkileyen bir oluşumdur. Daha doğrusu toplumsal pratik ile ideoloji iç içedir. Tüm sisteme yayılmış, toplumsal varoluşun tüm biçimlerinde yer etmiştir. Yapısalcı bu düşünüre göre ideoloji, toplumsal formasyonla birlikte varolan, her şeyi etkileyen önemli bir yapı ve güçtür. Yine Althusser'e göre ideoloji, yapının özne üzerindeki bir etkisidir. Bu etki yalnızca zihinsel bir işlem değil, bir pratiktir; hem de yaşamın içinde oluşan ve ondan kaynaklanan bir pratiktir. Yaşamla eşzamanlıdır ve bu nedenle de çizilen ideoloji modeli kültürle çok ilişkilidir. Bu bağlamda görülüyor ki Althusser'in ideoloji anlayışı, bir sınıfın diğerine

kabul ettirdiği, empoze ettiği bir düşünceler dizgesi değil tüm sınıfların katıldığı, geçmişten gelen fakat geleceğe de uzanan, her yana yayılmış pratikler toplamıdır. Ondan kaçmak olanaksızdır.

İdeoloji bireylere, egemen değer ve nosyonları benimseterek onların yaşadıkları sistemle uyumlu hale gelmelerini ya da yeni uyumlu yaşam sistemleri kurmalarını sağlar. Bu noktada ideoloji, bireylerin beynindeki manevi bir varoluş biçimi olarak tanımlanmamalıdır. İdeoloji, toplumsal bütünlüğün çeşitli düzeyleri arasındaki işleyişin bireysel bilinçler üzerinde oluşturduğu bir şekillendirme olarak açıklanmalıdır. Çünkü, ideoloji bir temsil sistemidir ve bireylerin gerçek dünya ile kurdukları ilişkiyi yaşama biçimlerini belirleyen bir temsiller bütünüdür.

Tüm bu tanımlamalardan yola çıkarak genel olarak, kavramsal anlamda ideoloji; toplumdaki faillerin doğru durumlarını ve gerçek çıkarlarını algılamalarını engellemektedir. Spesifik biçimde ideoloji ise; bir bilinç biçimi, belli toplumsal kurum ve pratikleri desteklemek, kalımlı kılmak ya da meşrulaştırmadaki işlevi ya da rolüdür.

Eleştirel teorisyenler aktörlerin, üzerinde oluşan tahakkümden kurtulmaları için kendilerini bu yanlış bilinçten arındırmaları gerektiğini düşünürler. Peki failer içine düştükleri bu durumdan nasıl çıkabilirler? Dünya görüşleri hangi anlamda ideolojik olarak yanlıştır ve yanlış olduğunu nasıl anlayabilirler? Bu kendini güçlendiren esaret ve vehim durumundan aydınlanma ve özgürleşmeye geçiş nasıl meydana gelebilir? Bu soruya genellikle verilen cevap failerin bir eleştirel teori tarafından aydınlatılması ve özgürleştirilmesidir. İşte bu noktada eleştirel teori faileri kendi kendileri üzerine dönüşlü olarak düşünmeye sevk eder; bu şekilde düşünerek failer bilinç biçimlerinin ideolojik olarak yanlış olduğunu ve maruz kaldıkları zorlamayı kendi kendilerine dayattıklarını anlarlar. Kendi kendisi üzerine düşünme, böyle bir eleştirel teori'de failere bilinç biçimlerinin (ya da dünya resimlerinin) ideolojik olarak yanlış olduğunu, onları bu bilinç biçiminin bazı bilinçdışı belirleyenlerinin farkına vardırarak gösterir (Geuss, 2002: 92-93).

Eğer bir eleştirel teorinin taraftarları bir grup faili aydınlatmak ve özgürleştirmek istiyorsa, özgürleşme ve aydınlanmanın araçlarını bu failerin deneyimi, bilinç biçimi ve inancında bulmalıdır (Geuss, 2002: 99). Bu eleştirel teori, faileri bilinçlerinin ve davranışlarının, bilinçdışı belirleyenlerinin farkına vardırır; bunu yapmak için de

faillerin kendi zorlayıcı toplumsal kurumlarının onları ideolojik dünya resimlerine sıkıca sarılmaya 'yönlendirdiğini' gösterir. Başlangıç durumunda failler yanlış olarak, dünya resmini kabul edip ona göre davranmakla özgür olarak davrandıklarını düşünür; fakat eleştirel teori, faillere bilinçleri ve eylemlerinin farkında olmadıkları toplumsal belirleyenlerini sunarak durumun bu olmadığını gösterir. Tam da bu yolla bir eleştirel teori toplumdaki özneleri kendi kökenlerinin farkına da vardırır. Özneleri kendi ortaya çıkışları ya da kökenleri hakkında aydınlatmak, onlara nasıl olup da taşıdıkları inanç, tutum, norm, vb.'yi taşıyan özneler haline geldiklerini açıklamaktır.

Eleştirel teori onlara hangi koşullarda, hangi 'bağlam'da bu inanç tutum ve normları edindiklerini, yani toplumsal özneler olarak nasıl varlığa geldiklerini gösterir (Geuss, 2002: 107).

Frankfurt Okulu'nun bazı üyeleri şimdiye kadar ele aldığımızdan bile 'daha derin' ideolojik etki durumlarının olduğunu düşünmektedir. Özellikle Marcuse ve Adorno'ya göre modern sanayi toplumları, toplum üyelerinin iç dünyası üzerinde bile o kadar geniş bir denetim uygular ki, faillerin früstre (baskılanan) ve sefil olduklarının tümüyle farkına varmalarını engeller. Bu tür toplumlarda failler kendi mutsuzluklarının tam ve doğrudan deneyiminden bile yoksundur. Bu durumda eleştirel teorisinin ilk görevi, failleri bazı arzularının früstre edildiğinin farkına vardırılmaktır (Geuss, 2002: 124). Bu nedenle ideoloji eleştirisi Frankfurt Okulu'nun her zaman temel odak noktasını oluşturmaktadır. İdeoloji bireyin içkin anlamda kavradığı dünyayı yanlış bilinç sergileri ile etki altına almaktadır. Yani bireysel her türlü düşünce, eylem ve hareket sınırlandırılmıştır. Eleştirilerin temel ve öncelikli hedefi de bu bağlamda insanların, örgütlerin sunduğu ya da dayattığı fikir ve tutumlara tabi olmalarını önlemektir. İnsanlar, gündelik olarak yaptıkları şeylerin kendi eylemlerinin sonucu olmadığını öğrenmelidir. İdeolojik tutumlar, bireyin içkin davranışlarını da belirler ve bunu bireye fark ettirmeden yaparlar.

İnsanın arzu ve özlemlerini kendilerine karşı çevirmesi ve onları baskıyı arttırmak için kullanması ideolojinin özel sinsiliğidir. Bu özlem ve arzular ideoloji içinde ifade bulur ve bunu yaptıkları ölçüde de ideolojinin 'ütopyacı bir çekirdeği' oluşmaktadır.

Eleştirel teorinin görevi de bu ütopyacı çekirdeği serbest bırakmaktır. Kültürel geleneğin ‘*ütopyacı içeriğini kurtarmak*’, yani hakiki insan istekleri, değerleri, ihtiyaçları ve özlemlerini ideolojik ifade biçimlerinden ‘ayırma’dır; ancak o zaman failer istek ve ihtiyaçlarının doğru algısına ulaşmayı ve gerçek çıkarları konusunda doğru görüşler oluşturmayı ümit edebilirler (Geuss, 2002: 132-133).

1.4.2. Aydınlanma

Toplumların tarihsel gelişim sürecinin sosyal ve siyasal yönden en önemli dönüm noktalarından biri olan Aydınlanma düşüncesi insanlık tarihinin son birkaç yüzyıllık yaşamına damgasını vurmuş İngiliz devrimiyle başlayıp, Fransız devrimiyle biten bir düşün hareketidir. Bu hareketin genel formda amacı; insanları esasta “kötü”, bu nitelikte “köleleştirici” olduğuna inanılan mit, önyargı ve hurafenin temsil ettiği inanılan “eski düzen”den kurtararak, yine esasta “iyi” ve “özgürleştirici” olduğu çekincesiz kabul edilen “akıl düzeni”ne sokmaktır. Aydınlanma ile her türlü felsefi ve toplumsal proje akla ve akılda somutlaşan ilkelere dayanmaktadır (Çiğdem, 2001: 13). Bu nedenle 18. yüzyıldan bu yana toplumların içinde bulunan durumu anlamak ve dünyayı doğru değerlendirmek bakımından Aydınlanma kilit öneme sahiptir (Kızılcıkelik, 2008: 125) ve Aydınlanmanın çizgileri aklın özerkliği, ilerleyişin kaçınılmazlığı ile belirlenmiştir.

Aydınlanma dönemi ile birlikte toplumlar sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel bir çok yönden değişime ve dönüşüme uğramışlardır. Bu değişimler, genelde sosyal yapının yeniden incelenmesine; özelde ise birey üzerindeki izdüşümünün analiz edilmesine sebep olmuştur. Aydınlanma’nın bu bağlamda temellerini, doğa ve insanın düşünce dünyası üzerinde aramak mümkündür. Söz konusu arayış, insan ve toplum ilişkisindeki değişim üzerindedir. Çünkü bu değişimler beraberinde kavramları da değiştirmede etkili olmuştur. Oluşan tüm bu kavramlar ve yaşam koşulları da dönemin entellektüellerini, Aydınlanma üzerinde düşünmeye sevk etmiştir. Bu nedenle Frankfurt Okulu teorisyenlerinin Aydınlanma kavramına nasıl baktığına geçmeden önce, özellikle Batı Avrupa’yı şekillendiren bu çağa ve kavrama tanımsal bir giriş yapmak gerekmektedir. Bu çerçevede, Aydınlanma denince akla ilk gelen düşünür hiç şüphesiz Kant’tır.

Kant, Aydınlanma Nedir? başlıklı makalesinde kavramı; “insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olamayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. İşte bu ergin olmayışa insan kendi suçu ile düşmüştür; bunun nedenini de aklın kendisinde değil, fakat aklın başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini gösteremeyen insanda aramalıdır. *Sapare Aude!* “*Aklını kendin kullanmak cesaretini göster!*” olarak açıklamaktadır. Kant’ın bu yanıtından da anlaşılacağı gibi Aydınlanma’da başat unsur “akıl”dır.

İçerik olarak Aydınlanma kavramının temel odak noktası; dinsel muhtevadan soyutlanmış, korku ve mitin aşılması gereken uğraklar olduğu insan zihninin, tarihsel süreçte gelişmesidir. Genel anlamıyla Aydınlanma aklın ilerleyişi olarak sunulmaktadır. Akıl kavramı bu yönüyle özlemine duyduğu, mücadele ettiği ve başardığı her şeyin bir ifadesi olarak Aydınlanma yüzyılının birleştirici ve merkezi bir noktasını oluşturmaktaydı (Çiğdem, 2001: 19). Bu birleştirici nokta, dünyayı akla ve bilime göre kavraması, düzenlemesi sürecinde insanın, dinsel inanç ve bağlılığa dair görüşlerinin biçimlendirdiği otorite ve yaşam tarzlarından kendisini arındırmasıdır. Bir anlamda Aydınlanma, feodal söylemlere meydan okuma çabasıdır (Kızılcılık, 2008: 127).

Kavramsal alanda aydınlanma muhtevası, yaşamın bir çok yönünü etkilemiş düşünme ve davranış biçimlerini ifade etmekte ve dünyanın tüm gizlerini açığa çıkarmayı amaçlamaktadır. Örneğin insanlığın doğada açıklayamadığı bir çok olguyu ve olayı mitlerle açıklamaya çalışması ilkçağ döneminde bir aydınlanma olarak görülürken, daha sonraki tarihsel süreçte dinlerin ortaya çıkışı ile aynı olgu ve olayların açıklamasının Tanrı’ya/Tanrılara ve “kutsal kitaplarına” dayanarak yapılması aklın diyalektiğinin bir sonucuydu. Bu durumda mitsel açıklamalar “geri” ve “akıl dışı” olarak nitelendirilirken (böyle algılanırken), dinsel açıklamalar “toplumsal koşullara en uygun!” duruma gelmiştir. Dolayısıyla aydınlanma, aklın kendi üzerinde egemenlik kurduğu bunu yaparken de doğayı, doğanın türdeşlerini ve dinsel yaşamı tahakküm altına aldığı bir mefhum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Özetle Aydınlanmayı feodalizmin zıddı olarak konumlamak olanaklıdır. Tabiki feodal sisteme karşı çıkmanın temelinde bireyleri, dinin mitlerinden ve gücünden olabildiğince uzaklaştırma çabası yatmaktadır. Bu çabanın ana amacı; dinsel yaşamdan kurtarılan toplumsal pratikleri, başat unsur olan “akıl”a uygun bir hayat biçimi ile

insanlığın tamamına uygulamaktır. Uygulamanın temel noktası din ya da tanrı merkezli toplumsal pratiklerin yerini, akıl merkezli toplumsal düzenlemelerin almasına yönelik arayıştır. Aydınlanmanın talep ettiği düşünce, bireyin inançlar bağlamında bağımsız düşünme özgürlüğüne haiz olmasıdır.

Rönesans ve Reform'dan bu yana tarihsel otoritelerden ve dogmalardan kurtularak aklın, düşünme süreçlerinde daha etkin rol alması ve bu yönelimin sistemleştirilmesi Aydınlanma sürecine ışık tutmuştur. Bu süreçte bilginin akla (rasyonalizm) ve deneyime dayandığı (emprisizm) düşüncesi Aydınlanmanın önemle üzerinde durduğu iki temel unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla Aydınlanma çağının ana düşüncesi, akıl aracılığıyla doğru bilgiye ulaşarak, bu bilgilerle sosyal hayatın gündelik pratiklerini düzenlemektir. Geniş anlamda ilerlemeci bir düşünce aracı olarak Aydınlanmanın öteden beri hedefi, insanları korkudan arındırmak ve efendi konumuna getirmek olmuştur (Horkheimer ve Adorno, 2010: 19). İnsanı korkularından arındırarak, akıl ve düşünceyi bireyin en güçlü yetisi haline getirerek, dünyanın ve toplumun mitleştirilerek anlaşılmasını temel alan geleneksel toplumun ve bilgi yapılarının ortadan kalkmasına sebep olmuştur.

İnsan düşüncesinin, geleneksel toplumun bilgi ve yaptırımlarından koparak, bu konuma gelebilmesi, bireyi ve bilgiyi üstün bir konuma yükseltmiştir. Aydınlanma çağına “akıl çağı” denmesine sebep olanın da bilgi üstünlüğü, bilgi gücü olduğu görülmektedir. Birey aklını kullanarak, her şeyi aklıyla sorgulayarak ve aklını dinsel dogmaların yönlendirilmesinden kurtararak kendini var edebildiği çağdadır. Bu noktada Aydınlanma; akli baskılardan, yönlendirmelerden kurtararak onu özgür bir biçime getirdiğini ifade etmektedir. Akıl bir yandan özgürleştikçe de yönelimli olarak ‘ilerleme’ düşününü de yaymaktadır. Sorgulayıcı, kuşkulu, kendisini yine kendi eliyle düzenleyen özgürleştirici bir etki olarak genişlemektedir.

1.4.2.1 Aydınlanma'nın diyalektiği

Frankfurt Okulu teorisyenlerince, özgürleştirici yönelimi ve akli bilinmeyen kavramların baskısı altından kurtararak aydınlatacağı öne sürülen Aydınlanma düşüncesi ile başlayan modernleşme ve sanayileşme süreci, özgürlüğe doğru gelişen bir ilerleme değil, tam tersine giderek daha karmaşık ve kültürel bir tahakküm sonucunda özgürlüğün yitimi süreci olarak görülmektedir. Çünkü mitlerden kurtulma çabasıyla

farklı bir anlam kazanan aklın kendisi mitleşerek yapay bir kabuğa hapsedildiğinde demokrasi sadece bireylerin sözde çıkarlarının ifadesine dayalı bir düzlem haline gelir ki bu durum herhangi bir baskı rejimine karşı bir savunma sağlamaz (Küçük, 2010: 151).

Özgürleştirici olarak çıkıp, baskı aygıtı haline gelen Aydınlanmanın temel teorik çizgisi ve eleştirisi Horkheimer ve Adorno'nun "*Aydınlanmanın Diyalektiği*" yapıtında sunulmaktadır. Bu yapıtta Horkheimer ve Adorno aklın kendi karşıtına dönmesinin, toplumsal tahakkümün yeni rasyonelleştirilmiş biçimleri üretmesinin yollarını tartışmışlardır. Ayrıca toplumsal rasyonelliğin irrasyonelliğe dönüşme yollarını; Aydınlanmanın nasıl yalana dönüştüğünü ve modernliğin karakteristiği olan özgürlük ve ilerleme tarzlarının nasıl tahakküm ve gerilemeye dönüştüğünü çözümlenmişlerdir (Yeşilbağ, 2006: 5).

Horkheimer ve Adorno Aydınlanma hareketinin "*kendi kendini tahrip edişi*" (Horkheimer ve Adorno, 2010: 12) sorunsalını kendilerine ilgi odağı seçmişler ve bu tahrip edişin içerisindeki etmenlerin ciddi bir kritiğini yapmışlardır. Aydınlanma dönemi ile gelişen toplumsal "*ilerleme*" yapısında temel eleştiri noktaları teknoloji, bilim, otorite ve araçsal aklın eleştirisidir. Fakat hepsinin temel noktası ve başat unsuru olarak karşımıza "akıl" çıkmaktadır.

Akıl kavramı Frankfurt Okulu düşünürlerinin eleştirel geleneği içerisinde yer alan en temel kavramlardan birisidir. Eleştirel teorisyenler bu kavrama özellikle, modern toplumun eleştirisinde çok sık başvurmuşlardır. Jay'in de ifade ettiği gibi (1989: 96) "*akıl eleştirel teorisinin kendisine temel aldığı eleştirel yargı kurulu*" sayılıyordu (Olgun, 2007: 22). Bu sebeple eleştirel teoride öne çıkan sorunsal daha çok Aydınlanmanın akıl anlayışı üzerine yoğunlaşmaktadır.

Aydınlanma dönemi ile beraber akıl için nesnel muhtevasını yok etme eğilimi içerisine girer ve giderek karanlığa itilir. Bu noktada Aydınlanma dönemi ile gelişen kapitalist süreç sonuçta akli felakete sürüklemiştir.

Adorno ve Horkheimer, aydınlanmanın kendisiyle rekabet eden tüm düşünce tarzlarını ortadan kaldırıp, hakikat konusunda hak iddia eden tek düşünme tarzı şeklinde kalarak totaliter hale dönüştüğünü ifade etmişlerdir. Bu konuda Horkheimer ve Adorno'nun iddialarına göre; Aydınlanma, insanı özgürleştireceği yerde, tahakküm

altına alan yeni bir mite dönüşmüştür. Mite karşı gösterdiği olağanüstü dirençle özgürlük talep eden insan, yeni bir gücün baskısı altına girerek özgürlüğünü yitirmiştir. Bu güç, aydınlanmanın araçsal aklıdır (Torun, 2006: 65). Böylece Horkheimer ve Adorno'nun Aydınlanma eleştirisi, araçsal aklın merkez olduğu Batı Aydınlanma'sındaki mit ile özdeşleşir ve bu eleştiri insan- doğa ilişkileri üzerinden giden bir merkezde temellenir. Bu yolla aydınlanma "mit" ile iç içe geçmekte ve tahakküm tarzlarını yükseltmek için toplumsal rasyonelleşmeyi kullanan baskıcı toplumsal güçlerin kudretli bir aracı olarak boy göstermektedir (Yeşilbağ, 2006: 9).

Aydınlanma düşüncesindeki bilgi ve aklı mitten ayırma çabası bu süreç içinde 'ratio'nun kendisini yani aklı mit, mitos haline getirmiştir. Akıl, kendi kendinin kurbanı olmuştur. Bu bağlamda Horkheimer ve Adorno, bilimsel ve araçsal aklın mitik hale geldiğini böylece daha önceleri dine atfedilen üstün güçlere körü körüne itaatin yeniden üretildiğini savunmuşlardır. Onlara göre "mit zaten aydınlanmadır ve aydınlanma mitolojiye geri dönmektir" (Horkheimer ve Adorno, 2010: 16). Yani nasıl mitler aydınlanmayı gerçekleştirmişlerse, aydınlanma da attığı her adımda git gide mite ve mitolojiye karışmıştır (Kızılçelik, 2008: 159). Öyle ki mit ve aydınlanma, egemenlik oluşturmak bakımından özdeş kabul edilmektedirler. Çünkü aydınlanma bilgi ve bilimi, mitler ise Tanrı'yı bilinmeyeni bilinir kılma ve ona egemen olma bakımından aynı işlevi görürler. Yani yaratan olarak Tanrı ile betimleyici ve düzenleyici olan akıl, doğanın hakimi olarak birbirine benzemektedirler. Böylece insanın; Tanrı'nın sureti olması, varoluş üzerindeki egemenlikten, efendinin bakışından, emirden ileri gelmektedir" Nitekim insanlar, güçlerinin artmasının bedelini, bu gücü uyguladıkları nesnelere yabancılaşmakla ödemektedirler (Horkheimer ve Adorno, 2010: 26). Bu bağlamda Frankfurt Okulu entelektüelleri, Aydınlanmanın şeylere karşı tutumunu bir diktatörün insanlara karşı tutumuna benzetmektedir. Nasıl ki diktatör, buyruğundaki insanları güdümleyebildiği ölçüde biliyorsa, Aydınlanmış bilim de nesnelere ancak onları kontrol altındaki parçalarıyla tanır. Nesnenin kendisini, kendi içsel yapısıyla ele geçiremeyen bilim, onu sadece denetim kurduğu parçaları ile tanır. Böylece tek başına bir amaç haline getirilmiş olan bilim, kendi kendine var olduğu niteliklerden arınarak, bilim adamı için var olmuştur. Niteliksizleştirilmiş doğa salt düzenlemenin kaotik malzemesine; her şeye kadir benlik de salt sahip olmaya, soyut özdeşliğe dönüşmüştür. Her şeyin her şeyle özdeş olmasının bedeli hiçbir şeyin kendisiyle özdeş olamamasıyla ödenmiştir (Horkheimer ve Adorno, 2010: 26-27).

1.4.2.1.1 Öznel (araçsal) akıl ve nesnel akıl

Frankfurt Okulu geleneğine göre aydınlanmanın tarihi, araçsal aklın tarihine tekabül etmektedir. Aydınlanma ile beraber insan için tasarlanan yeni düzen, ütopyik bir ideali yansıtmaktan çok, farklı bir egemenlik biçimini yansıtmıştır. Yeni düzen özgürleşimin gerçekleştiği bir düzen getirmek yerine, araçsal aklın yarattığı farklı türden bir köle düzeni getirmektedir (Torun, 2006: 48). Frankfurt Okulu üyeleri de bu sorunsalı kendilerine ilgi odağı olarak seçmişler ve onun ciddi bir kritiğini ‘eleştirel toplum teorisi’ kavramının içerisine ‘akıl eleştirisi’ni eklemleyerek yapmışlardır.

Aydınlanmadan bu yana modern toplumun eleştirisinde en fazla kullanılan alanlar teknoloji, bilim, tahakküm, totaliterlik ve araçsal akıl olmuştur. Burada en temel eleştiri alanı ise “araçsal akla” dairdir. Yani aklın ön plana çıkması ve aydınlanmanın akıl anlayışı. Eleştirel teorisyenlere göre; aydınlanma aklın özerkliğini yitirmesine, aklın çürümesine ve araçsal biçime bürünmesine katkı sağlamıştır (Kızılcıkelik, 2008: 151). Araçsal akıl formu, aydınlanmanın diğer göstergesi olan bireyin özerkliğini, özgürlüğünü hatta birey olarak kendisini silmiştir. Araçsal akıl, artık dünyaya ve kuşkusuz başka insanlara onları nasıl sömürebiliriz temelinde bakarak, olgu ile değeri birbirinden ayırmakta ve değerleri bilgi ve yaşam açısından önemsiz bir role indirgemektedir (Marshall, 1999: 180). Bu bağlamda, Weber’in araçsal akıl/rasyonalizasyon konusundaki düşünceleri ve özellikle rasyonalizasyonun insana etkisinin de üstünde soyut bir güç olarak tahayyül edilmesi, Frankfurt Okulu entellektüelleri üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. Aydınlanmanın ilerlemeci yapısı, rasyonel hayatın tüm batıl itikat ve mitoslardan kurtulmasını sağlayarak dünyanın büyüsunü çözmüşken Marcuse’ye göre, “Teknolojik rasyonalite ya da rasyonalizasyonu insan denetiminin ötesinde toplumu biçimlendiren soyut güçler olarak ortaya çıkmaktadır; bir şekilde bilim ve rasyonel yönetim tarafından yaratılan sistemin mantığı, tikel toplumsal grup ve bireylerin dışında işlemektedir.” Toplumun görünen biçimi (örneğin, ‘kapitalist’, ‘sosyalist’, ‘baskıcı’ ya da ‘demokratik’) ne olursa olsun işlemektedir” (Bottomore, 1992: 42). Bu noktada aklın araçsallaştırılmasının çoğunlukla olumsuz sonuçları toplumların her boyutunda görülmektedir. Artık hiçbir gerçeklik kendi başına akla uygun olarak görülemez olmuştur; içerikleri boşalan bütün temel kavramlar biçimsel kabuklara dönüşmüştür (Küçük, 2010: 151).

Akıl bir anlamda, faillerin dikkate alması gereken olguların yorumlanma ve açıklanma kipi olarak mitin mirasçısı olmuştur. Yani doğaya, onun kurallarını ve kavramlarını kullanarak, hakim olunabilir kılan şey mite dönüştürülmüş akıldır. Adorno ve Horkheimer'ın *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde de belirttiği gibi "akıl" mitleşmiştir ve dolayısıyla gerilemektedir. Bu gerileme gerçekliğin insan eylemlerinin ürünüken, insan üstü güçlerle tanımlanarak kapitalist sistemin varlığını korumak pahasına tercih ettiği bir geri gidiş olarak da yorumlanmaktadır (Slater, 1998: 32-33).

Aydınlanma eski eşitsizliğin adaletsizliğini, yani toprak beyliğinin dolaysız tahakkümünü sona erdirse de; bu adaletsizliği evrensel dolayım aracılığıyla, başka bir deyişle her türden var olanı her türden var olanla ilintilendirerek ebedileştirir (Horkheimer ve Adorno, 2010: 27-30). Bu noktada vurgulanan konu Horkheimer'e göre, doğal dünyayı insanın işleyebileceği ve denetimi altında tutabileceği bir alan olarak gören aydınlanma anlayışı, kendini boyun eğmenin bir nesnesi olarak gören insan anlayışına denk düşüyordu. Nitekim bu konuda Horkheimer, "*Akıl Tutulması*" adlı yapıtında aklın eleştirisine girerken çok önemli bir ayırım yapar: "Verstand" (öznel akıl ya da anlama yetisi) ve "Vernunft" (nesnel akıl ya da evrensel akıl) (Dellaloğlu, 2007: 33).

Horkheimer'a göre öznel akıl, düşünme aygıtının soyut işleyiştir, sınıflandırma, çıkarsama ve tümünden gelme yeteneğidir. O, kabul edilmiş amaçlara ulaşmak için seçilen araçların yeterli olup olmadığı üzerinde durur, amaçların kendilerinin de akla uygun olup olmadığı sorusunu sormaz (Horkheimer, 2008: 55-56). Nesnel akıl ise, öz ile görünüş arasında, parça ile bütün arasında bir bağlantı olduğunun farkında olan akıldır. Dünyanın parçalanmış, bölünmüş görüntüsünü daha yüksek bir birlik ideali adına eleştirebilen de bu akıldır (Koçak, 2008: 40). Akıl sadece bireyin zihninde değil, insanlar arası ve sınıflar arası ilişkilerde, sosyal kurumlarda ve düzeneklerde, doğa ve onun görünüşlerinde, kısacası nesnel dünyada da var olan bir güç olarak görmektedir (Kızılcılık, 2008: 141).

Nesnel akıl yüzeydeki görünüşü aşip derindeki ilişkileri kavrayabilecek bir zihinsel yetidir (Jay, 2005: 95). Bu akıl kavramı, genel anlamda öznel akılı içine alarak, onu evrensel aklın kısmi ve sınırlı bir ifade biçimi olarak görmektedir. Öznel akıl egemen olduğunda kişisel çıkar üstün gelir, nesnel aklın ilkeleri olan eşitlik, özgürlük, hoşgörü vb. ilkeler entellektüel temel ve haklılığını kaybeder. Öznel akıl amaçların

kendilerinin akla uygun olup olmadığını önemsemez. Amaçlarla ilgilenecek olduğu durumlarda da daha baştan bunların öznel akla uygun olduğunu yani öznel aklın varlığını sürdürmesine hizmet ettiğini kabul etmektedir (Horkheimer, 2008: 55). Böylelikle düşünce üzerinde akılsal, analitik ve felsefi yorumlama kaybolmaktadır. Felsefi temel kaybolduğunda ise bir grup; özgürlüğün kendileri için iyi, başkaları için kötü olduğunu, demokrasinin egemen sınıfın çıkarlarını koruduğu ölçüde iyi olduğunu ama diktatörlük bu çıkarları daha iyi koruyorsa, diktatörlüğün daha da iyi olduğunu savunabilir ve bunlara akla dayalı bir itiraz yöneltmek mümkün olmaz (Larrain, 2005: 81).

Horkheimer'ın ve Adorno'nun da akla getirdiği önemli eleştiri boyutu bu noktada karşımıza çıkar. Öznel akıl, nesnel akıl artık esir almıştır ve nesnel akıl, öznel akıl içinde silinip gitmiştir. Bu noktada öznel aklın nesnel akla egemen oluşu ile akıl, öznelleşmiş bir boyut kazanır ve artık düşünce herhangi bir amacın değerli olup olmaması durumunu belirleyemeyen bir konuma gelir. Böylelikle Horkheimer'cı düşün sistemi çerçevesinde ülkelerin kabullenilmesi, davranışların ve inançların ölçütleri, etik ve siyasalın temel ilkeleri, bireylerin kararları ve karar verici mekanizmalar aklın dışındaki faktörlere bağımlı hale gelir. Bu yüzden özellikle modern dönemde sosyal gerçekliği yöneten güç hiçbir zaman gerçek anlamıyla akıl olmamıştır.

Modernitenin eleştirel kavramlarından biri olan akıl; kalıplaşmış, sınırlandırılmış bir yapıda sunulmuştur. Böylece birey, kendi üzerine düşüneyen, kendi üzerine düşündürülmeyen sistemin bir parçası haline gelmiştir. Modern topluma geçişte etkin rol oynayan aydınlanmayla birlikte ise akıl, kendisini ve özellikle “özerkliğini” yok etmeye girişmiştir. Böylece nesnel analitik aklın kendisi, birey üzerinde gücünü kaybetmiştir. Bu bağlamda toplumsal alanda akıl kavramı ne kadar güçten düşerse, ideolojik manipülasyona, hatta en kaba yalanların yayılmasına o kadar elverişli duruma gelir.

Eleştirel kuram, bu noktada tümele ya da egemene karşı geliştirilen eleştirinin temelinde, birey için kullanılan araçsal ve bağımlı akıldır. Bu nedenle Adorno ve Horkheimer'ın ortaya koyduğu akıl eleştirisi önemli bir uyarı niteliği taşımaktadır. İki düşünürün 2. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında yaşananlarla hesaplaşma ilişkisinde aydınlanmanın akıl anlayışı ile Batı uygarlığının toplumsal yapısına yönelik eleştirileri, akli temel olarak ilerleme iddiasında olan dünyada akıl dışılığa işaret etmektedir. Onlara

göre dünya bugün tamamıyla akıl dışılığa teslim olmuş ve nesnel akıl yaşamı belirleme görevini kaybetmiştir. Özne aklın nesnel akla egemen olduğu bir Aydınlanma pratiği yaşanmaktadır ve bugün gerçek görevi şeyleşmenin yadsınması olması gereken akıl, bir kültür metası haline gelmiştir.

Kavramların içinin boşaltılması, düşünsel bağlarının yitirilmesi ve insanlar tarafından yaygın bir şekilde doğru olarak kabul edilmesi günümüzde yaşanan bir çok sıkıntının kaynağı durumundadır. Örneğin, demokrasi kavramının, özellikle son yıllarda, en akla uygun yönetim biçimi olduğu dayatması öznel aklın kazanımlarından biridir. Buna göre, demokrasi için seferber edilen araçlar üzerinde kafa yorulurken, demokrasinin tarihsel anlamı sorgulanmamakta, bu da kavramı kutsallaştırmaktadır. Demokrasi söylemine dayanarak savaşların çıkarılması, darbelerin yapılması, egemen düşüncelerin empoze edilmesi, amacı sorgulamayan ve amaç uğruna araçları yücelten öznel aklın yarattığı başat sakıncalardandır (Kurt, 2009: 38). Bu noktada özne kendi “*bilinç düzeyinden silinip*” olgusallaşmıştır ve bir teknik süreç haline gelerek her türlü anlamsal yapıdan yoksun kalmıştır. Bu yoksun anlam, söylemler ve söylenceleri öznel aklın simgesel bir formuna dönüştürmektedir. Formun biçimselci cephesini de öznel akıl, pozitivizm ile öne çıkarmaktadır. Bu bağlamda pragmatizmin araçsal cephesinde, kendi dışında belirlenmiş içeriklere teslim oluşu belirginleşmektedir.

Akıl bütünüyle toplumsal sürece boyun eğmektedir. Aklın araçsal değeri, doğa ve insan üzerinde egemenlik kurulmasında oynadığı rol, tek ölçüt durumundadır (...) düşünceler otomatikleştiği ve araçsallaştığı ölçüde, kendi başlarına anlamlı olarak görülmeleri de güçleşir. Eşya olarak, makine olarak görülürler. Bu süreçte anlamın yerini, eşyanın ve olayların dünyasındaki işlev ya da etki almaktadır (Horkheimer, 2008: 67-68).

Eleştirel teorisyenlere göre, doğayı kontrol etmeye yönelik bilimsel mantığın sosyal dünyaya taşınmasındaki amaç, verili haliyle toplumu kontrol etmek ve sürdürmektir. İşte tam bu noktada, doğa bilimlerini temel alan sosyal bilimler ‘statükocu’ bir ideolojiye dönüşürler. Horkheimer’ın mantıksal pozitivizm eleştirisi de bu konuyla ilintilidir. Ona göre, mantıksal pozitivistler toplumun işleyişini fiziksel doğanın işleyişine, sosyal bilimler dahil tüm bilimleri de fiziğe indirgedikleri için, verili haliyle toplumsal yaşamı değiştirilemez olarak göstermektedirler. Bu nedenle eleştirel toplum teorisyenleri, pozitivizmi de eleştirmişlerdir. Eleştirel teorisyenlere göre

pozitivizm, sosyal dünyayı şeyleştirir ve bu dünyayı doğal bir süreç gibi göstermektedir ve yine pozitivizm, sosyal aktörlerin dünyayı dönüştürme kapasitelerini görmezlikten gelerek, onları ‘doğal güçlerin’ belirlenimi altında olan pasif varlıklar konumuna indirgemektedir. Nesnel aklın silinerek öznel aklı ön plana çıkaran, akli dogmalastırıp, değersizleştiren bu yapı; Batı dünyasında hegomonik bir yere sahip olan pozitivizmin etkileri ve etkilemeleridir. Eleştirel teoriye göre pozitivizm, verili gerçekliği doğal bir gerçeklik olarak kabul ettiği için, onu radikal olarak değiştirmeyi de talep etmez. Bu anlamda pozitivizm bir tür muhafazakarlıktır. Olguları mutlaklaştırır ve verili olan düzeni şeyleştirir. Pozitivist bilim anlayışının doğal bir sonucu olarak hem aktör hem de sosyal bilimci pasif bir konumda kalır (Balkız, 2006: 4).

Bottomore’a göre Pozitivist düşünceye Horkheimer’in eleştirisi 3 ana noktada açıklanabilir:

- 1) Pozitivizm, etkin insan varlığına mekanik bir determinizm şeması içinde, çıplak olgular ve nesnel olarak yaklaşır,
- 2) Dünyayı yalnızca deneyde dolaysız olarak verilen biçimiyle algılayarak öz ve görünüş arasında bir ayırım yapmaz,
- 3) Olgu ve değer arasında mutlak bir ayırım koyarak bilgiyi insan istemlerinden ayırır (Bottomore, 1997: 13).

Frankfurt Okulu teorisyenlerinin temel anlamda genel bir bakış açısıyla pozitivizm değerlendirmesini yine Bottomore şöyle ifade etmektedir:

- 1) Pozitivizm, toplumsal hayatı doğru bir şekilde kavramsallaştırılması ve anlaşılmasını sağlamayan yetersiz ve yanlış yönlendirici bir yaklaşımdır,
- 2) Pozitivizm, yalnızca var olana katılmakla verili siyasi düzeni kutsallaştırır, radikal herhangi bir değişikliği engeller ve siyasal bir dinginciliğe neden olur,
- 3) Pozitivizm, içsel olarak yeni bir egemenlik biçimini, yani “teknokratik egemenliği” destekleme ve üretmeye bağlıdır (Bottomore, 1997: 28).

Görülüyorki pozitivizm bilimi estetikçiliğe, yani kendini aşacak herhangi bir yönelimden yoksun, yalıtılmış göstergelerden oluşan bir sisteme dönüştürür (Horkheimer ve Adorno, 2010: 37).

Pozitivizm, epistemik olarak bakıldığında insanları –oldukça determinist bir neden sonuç şeması içinde- şeyler gibi ele alır, olgularla değerleri ayırmayı başaramaz ve toplum içinde olanları olması gerekenlermiş gibi sunarak mevcut toplumsal düzeni meşrulaştırmakta ve değişmeyi engellemektedir. Pozitivizm ve özellikle bilimin gücü, teknolojik, ekonomik ve siyasal kararların ‘bilimsel’ onaya bağlandığı, bütün

eleştirilerin itiraz edilmez karmaşık bilimsel bir söylemle ve teknik ayrıntılarla bastırıldığı, her ilerlemenin bilim adına meşrulaştırıldığı yeni bir teknokratik egemenlik biçimini desteklemek ve güçlendirmek için, bizzat yönetime devredilir (Slattery, 2008: 205). Bu çerçevede pozitivist, empirik bilim anlayışını uygun, yeterli ve doğru bir bilim görüşü olarak gören ve her tür bilginin doğa bilimleriyle özde aynı bilişsel yapıya sahip olması gerektiğini savunan kişi olarak tanımlayanlar, eleştirel kuramcılardır. Doğa bilimlerinin insana ve insanla doğrudan ilgili olan konulara uygulanmasına şiddetle karşı çıkmışlar ve bunun insanın potansiyel güçleriyle özgürlüğünün yadsımasından başka bir şey olmadığını öne sürmüşlerdir. Bilimsel yöntemlerin dışında kalan tüm düşünce yöntemlerini dışlayan pozitivistin eleştirisiyle pragmatizm eleştirisini birleştiren Horkheimer, pozitivistin de pragmatizmin koyduğu yere yani öznel araçlaştırılmış ya da biçimselleştirilmiş aklın egemen olduğu düşünüşün yanına koymaktadır.

Pragmatizm ve pozitivism arasındaki farkı; pragmatizmde, beklentilerimiz ve eylemlerimizin başarılı olmasına bağlanan doğruluk yerine, pozitivismde toplumsal ilişkiler bağlamı da dahil olmak üzere, bilimsel yöntemlerle edinilen sonuç ve verilerin doğru olduğu iddiasının yer değiştirmesi olarak belirlemektedir.

Özetle; aydınlanma, öznel akıl ile nesnel akıl arasındaki mesafeyi bozdu; öznel akılı şımarttı, nesnel akılı bastırdı. Bir anlamda, aydınlanma sebebiyle, öznel akıl, nesnel aklın alanına taşıdı ve onu işgal etti. Aklın öznelleşmesinin sonuçları, modernliğin en çok eleştirilmesi gereken yönlerini oluşturdu. Öznelci görüş geçerli olunca, düşünce de herhangi bir amacın kendi içinde değerli olup olmadığını belirleyemez olmuştur (Dellaloğlu, 2007: 36). Böylece düşüncelerin, benimsenebilirliği, eylem ve inançlarımızın ölçütleri, ahlak ve siyasetin temel ilkeleri ve bütün önemli kararlarımız, aklın dışındaki etmenlere bağlı duruma gelmiştir (Horkheimer, 2008: 58).

Bu bağlamda denilebilir ki; aydınlanma ve modernite düşünen öznenin özgürlüğünü özün kendisinden koparmıştır. Aynı zamanda dine akıl adına saldıran aydınlanma düşünürleri, akla da özgürlük adına müdahale etmek zorun kalmışlardır. Böylece akıldan ayrılan bireysel özne siyasal ya da iktisadi iktidara bağımlı hale gelir. Nesnel akıl kuramları ‘insani ve amaçlarını da içeren, tüm varlıkların kapsayıcı ya da hiyerarşik sistemi oluşturmayı amaçlarken’, öznel yöntemler bu amaçların yerini alır (Tourine, 2007: 173). Dolayısıyla aydınlanma düşüncesi; akla, insana ve insanın

yarattığı değerlerin kendisine yabancılaşır. Bu nedenle birey kendi eylemlerinin bilinçli bir öznesi olma durumundan soyutlanır.

Sonuç olarak Horkheimer ve Adorno'ya göre aydınlanma olumsuzluklarla yüklü bir alandır. Bu iki yazar, aydınlanma ile öne çıkan aklın, araçsal bir hal aldığını (bir araca indirgendliğini) ve “tutulduğunu” bunun da, bireyin özgürlüğünün yitimine-bireyin yok olmasına neden olduğunu savunmuşlardır (Eğri, 2011: 1). Bireyin bu yok oluşunda aydınlanmanın totaliter rolüne değinen yazarlar ayrıca aydınlanmanın karşı olduğu mite/mitolojiye geri döndüğünü, insanlığı yeni türden bir barbarlığa götürdüğünü iddia etmişlerdir. Yani akıl araçsallaştıkça, birey yok edilmekte ve aydınlanma doğrudan totaliter bir yapı içerisine girmektedir. Daha önce söylendiği gibi aydınlanma; aklın kendi karşısına dönüştüğü ve modernliğin özgürleşme vaatlerinin, baskı altında tutmanın ve tahakkümün maskeleri haline geldiği bir süreç olarak görülmektedir.

Akıl amaçlara ulaşmak için araçlarla tanımlanır olması yeni bir egemenlik biçimi ortaya çıkarır. Modern aklın eleştirisi olan aydınlanma, modern dönemde bilim ve teknoloji insanın doğa üzerindeki egemenliğinin araçları haline gelmiştir. Doğa yalnızca üzerinde egemenlik kurmak için hakkında bilgi edinilecek bir nesneye dönüşmüştür. Ancak insanın doğa üzerindeki bu egemenliği, aynı zamanda insanın kendi üzerinde de bir egemenlik yaratmıştır. Sonuçta insanı yücelten aşkın özne, insanın çöküşünü de hazırlamıştır (Dellaloğlu, 2007: 38-39). Dolayısıyla eleştirel teorisyenlere göre, Aydınlanma korkusuzluk yerine korkuyu getirmiş, güvenlik yerine güvensizliği üretmiştir. Güvensizliğe ve korkuya başkaldırı düşünü olan aydınlanma, eleştirel teorisyenlerin görüşleri bağlamında korku ve yasaklar üretmede yetkin bir düzeye gelmiş “korku/tabu üretir” bir konuma erişmiştir.

Sonuçta Adorno ve Horkheimer, aydınlanma düşüncesinin kendi ideallerine ihanet ettiğini savunmuştur ve bu yüzden 19. yüzyıl Aydınlanma olgusunu eleştirmişlerdir. Adorno'ya göre, bu ihanetin iki temel nedeni vardır. İlki, aydınlanma'nın akli getirdiği noktada bireyin silinişidir. Aklın yalnızca amaçlara ulaşmak için kullanılan araçlarla tanımlanır olması, bütünü bireyler üzerinde egemenlik kurmasına olanak tanıyan yeni bir egemenlik biçimi yaratmıştır. Bu durumda da bireyin akli bütün tarafından işgal edilmektedir. Birey artık bütünü kendisine biçtiği rollerin dışına çıkamaz ve belirlenen çerçevenin ötesine geçemez hale gelmiştir. Bu

durum, en güçlü şekilde, kültür endüstrisi aracılığıyla gerçekleşmekte ve bu şekilde bireyler tahakküm altında tutulmaktadır (Dellaloğlu, 2007: 20).

Görülüyor ki Horkheimer ve Adorno aydınlanmayı, olumsuzluklarla yüklü bir olgu olarak ele almışlardır. Bu iki yazar aydınlanma ile öne çıkan aklın, araçsal bir hal aldığı ve “tutulduğunu”, bunun da, bireyi yok ederek özgürlüğünün yitimine neden olduğunu savunmuşlardır. Bireyin yok oluşunda aydınlanmanın totaliter rolüne değinen Frankfurt Okulu teorsiyenleri ayrıca aydınlanmanın karşı olduğu mite/mitolojiye geri döndüğünü, insanlığı yeni türden bir barbarlığa götürdüğünü iddia etmişlerdir. aydınlanma aklın ilerlemesi ve özgürlük vaadiyle tamamlanmışsa da Batı'nın kendine özgü toplumsal ve tarihsel koşulları içinde araçsallığa indirmediği akıl hakimiyeti, tarihi tutsaklığa ve akıldışılığa sürmüştür.

Horkheimer ve Adorno, bu sebeplerle barbarlık halini almış aydınlanmanın özgürlük vaadini gerçekleştirmek, aklın özgürleştirici gücünü araçsallıktan geri almak için felsefeye, varolan her şeyi acımasızca eleştirme görevini yüklemektedirler (Avar, 2007: 177).

Bütün bunlarla Frankfurt Okulu teorisyenleri, akıldan yola çıkarak olguculuk eleştirisine, oradan da daha kapsamlı bir ideoloji eleştirisine ulaşır: Şöyle ki yararcı bir toplumda her şey konu ya da malzeme halini gelmekte, her şey aynılaştıran bir araç halini almaktadır. Böyle bir toplumda ise bireyin toplumsal alanda yarattığı kültürel yapı, bir olgu olarak Frankfurt Okulu teorisyenlerini kültürün eleştirisine götürür.

İKİNCİ BÖLÜM: FRANKFURT OKULU'NDA KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ KAVRAMI

2.1. Kültür Eleştirisi

Kültür kavramı, I.Dünya Savaşı'ndan itibaren toplumsal alana etki eden bir kavram olarak karşımıza çıkmıştır. Toplumların değişimiyle paralellik gösteren ve bireyin yaşayış şekillerine göre biçimlenen kültür, birçok tanımlamayı kendi içinde barındırmaktadır. Marshall (1994), sosyal bilimlerde kültür kavramını, insan toplumunda biyolojik olarak değil, toplumsal araçlarla aktarılıp iletilen her şey olarak tanımlamaktadır. Güvenç (2003) ise kültürü, doğanın yarattıklarına karşılık, insanoğlunun yarattığı her şeydir” şeklinde tanımlar. Yine kültür Tezcan'a (1995) göre, “öğrenilmiş davranış kalıpları ile bu kalıpların ürünlerinin oluşturduğu bir yaşam biçimidir.” Böylece yaşam koşulları, öncelikle bireyi daha sonra ise bireyin davranış biçimiyle şekillenen toplumu değiştirmekte ve kültürel alanı dönüştürmektedir.

Modern toplumsal yapılardaki kültür ise, daha farklı tanımlanmakta ve sistem içerisine dahil edilmektedir. Bu nedenle değişen sosyal yapıdaki ideolojik olgu ve hakim erkin çıkarları, eskiden olduğu üzere ekonomik yapılarla değil, tamamiyle kültür ve yaşam pratikleri ile düzenlenmektedir.

Bu etki dolayısıyla Frankfurt Okul'u düşünürleri üzerinde de ortaya çıkmıştır. Özellikle Okul'un yöneticiliğine 1930'larda Horkheimer'in getirilişiyle birlikte kültürel alana yönelik çalışmalara daha çok ağırlık verileceği, Enstitü'nün açılışında yaptığı konuşmada belirginleşmiştir. Bu konuşmada çalışmalarının ana teması olarak kültüre vurgu yapılmıştır. Konuşmasının sonunda Horkheimer, Enstitü'nün uğraşacağı konuları daha açık olarak belirtmiştir: “toplumun ekonomik hayatı ile bireyin psikolojik gelişimi ve dar anlamıyla kültürel değişmeler arasındaki karşılıklı ilişkiler olduğunu ifade eder. (burada kültürden anlaşılan, sadece bilimin tinsel içeriği, sanat ve din değil, hukuk, adetler, moda, kamuoyu, spor, eğlenme-dinlenme biçimleri, yaşama tarzı vb. olgulardır)” (Koçak, 2008: 10-11).

Frankfurt Okulu düşünürleri, kültür ürünlerinin, ne sınıf çıkarlarının basit bir yansıması, ne de bütünden tamamen bağımsız bir alanın ürünleri olmadığı konusunda hemfikirdirler. Zaten en fazla ilgilendikleri konulardan biri de, kültürel görüngülerin,

bütünü oluşturan diğer alanlarda hangi koşullarda ilişki kurdukları, zaman zaman onlar tarafından nasıl belirlendikleri sorudur (Dellaloğlu, 2007: 95-96). Bu bağlamda Frankfurt Okulu'nun Horkheimer başkanlığındaki yıllarında en etkili çalışma alanları “kültür” üzerinden gerçekleşmiştir. Okul'un kültür kavramıyla ilgilenmesinin temel noktası günümüz kapitalist sistemin sadece ekonomi politik ile açıklanamayacak kadar karmaşık bir yapı arz ediyor olmasıdır. Özellikle kapitalizmin geç döneminde ortaya çıkan toplumun temel özelliği olan hegemonya ve ikna süreçlerinin kültürel boyutu onları bu konu üzerinde yoğunlaşmaya sevk etmiştir.

Okul'un kültür kavramı üzerine geliştirdiği eleştirel perspektif kültürün meta haline dönüştürülmesi ve kültür aracılığıyla her şeyin standartlaştırılmış olarak tüketilmesidir. Toplumsal yaşamımızın bir uzantısı olarak kültür bu sebeple araçsallaştırılmış ve meta halinde sunulmuştur. Yani kültür terimi yalnızca insanların ruhsal gelişimleriyle ilgili olmayıp, günlük yaşam pratiklerini de kapsayan geniş bir ölçekte değerlendirilmesi gerekliliğine işaret etmektedir (Kejanlıoğlu, 2005: 235). Bu nedenle oldukça geniş bir etki alanına sahip olan ve kavramının içerisine neredeyse insan yaşamının her alanını müdahil eden kültür olgusu Frankfurt Okulu'nun eleştirel teorisinde dikkate değer konulardandır. Kültür üzerine yoğunlaşarak, onun meta haline dönüştürülmesi ve toplumsal alanda tüketimi üzerinde araştırmalar yapmışlardır. Çünkü kültür artık alınıp satılan, kapitalist toplumun sınav bir ürünü haline gelmiştir. Bu noktada Frankfurt Okulu teorisyenleri kültür eleştirisini “kültür endüstrisi” kavramı üzerinden ele almışlardır. Kavram ilk olarak, Adorno ve Horkheimer'in 1947 yılında yayınladıkları Aydınlanma'nın Diyalektiği adlı yapıtındaki “*Kültür Endüstrisi, Kitlelerin Aldatılması Olarak Aydınlanma*” başlığı altında incelenmiştir. Bu incelemeyi tam manasıyla kavramak için kültür endüstrisi teriminin kavramsal açıdan geniş bir analizini yapmalı ve terimin içeriğini çözümlenmelidir. Bu sebeple daha geniş bir başlık altında kültür endüstrisini inceleyeceğiz.

2.1.1. Kültür endüstrisi: kitlelerin aldatılışı

1930'lu yıllarda Avrupa'da Faşizm dalgasının etkisi giderek artmaktaydı. Aynı yıllarda Almanya'da yapılan genel seçimlerde Nasyonal Sosyalist Parti'nin 2. Parti olarak seçilmesi bu yükselişin göstergesi olmaktaydı. Yükselen Nazi tehdidinde toplumsal, siyasal yapıdaki değişimin ve gelecek ile ilgili kaygıların eklenmesiyle Frankfurt Okulu üyelerinden özellikle Löwenthal, Horkheimer, Pollock ve Weil göç

hazırlıkları içerisindeydiler. Tahayyül ettikleri fakat gerçekleşmesini istemedikleri faşizm iktidarı, 30 Ocak 1933 yılında Nazilerin iktidara gelişiyle açıkça belirginleşmiştir. Neredeyse tamamı Yahudi kökenli –en azından Nazi anlayışına göre-bilginlerden oluşan ve açıkça Marksist olduğunu söyleyen Enstitü'nün de geleceği üzerinde kara bulutlar belirmeye başlamıştır. Mart ayında Enstitü “devlete karşı eğilimler taşıdığı” gerekçesiyle kapatılmış ve o günlerde altmış binden fazla kitabın bulunduğu Enstitü'nün kütüphanesine hükümet tarafından el konulmuştur. 13 Nisan 1933'te Horkheimer, Frankfurt Üniversitesi'nden Naziler sebebiyle atılmıştır. Daha sonra, Enstitü'nün görevli kadrosunu oluşturan herkes Frankfurt'u terketmiştir. Enstitü'nün mültecilik yıllarında kalıcı bir yer bulma girişimi birçok alternatifin değerlendirilmesinin ardından, üyelerin bir kısmı Cenevre'ye bir kısmı ise Amerikaya göç etmişlerdir. Sürgün dönemi sonrasında 1935 yılında New York'ta üyeler tekrar bir araya gelerek Enstitü'yü kurmuşlardır. Bu dönemde ayrıca kültür ve dil açısından birçok sorun yaşamışlardır.

Adorno ve Horkheimer'in birlikte kaleme aldıkları *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Adorno'nun *Minima Moralia*, Horkheimer'in “*Akıl Tutulması*” ve Marcuse'ün “*Tek Boyutlu İnsan*” adlı temel eserleri hep bu dönemin ürünleridir.

Bu yapıtlarda, Batı toplumunun bir çözümlemesi yapılarak, özgürleşmiş bir toplumsal düzenden ne denli uzaklaşıldığının bir görüntüsü ortaya çıkarılmaya çalışılır. Ayrıca Almanya'da Horkheimer döneminde kişisel çalışmaların yayınlandığı kolektif bir ürünün temsili olan “*Zeitschrift*” dergisinin yayımlanması da Amerika'da devam etmiştir. Ayrıca kültür endüstrisi kavramının temelleri her ne kadar Avrupa'da atılmış olsa da asıl gelişim yeri Amerika olmuştur. Frankfurt Okulu entellektüellerinin hayatlarının bir bölümünde yaşadıkları Amerika deneyimi onların kültür üzerine yaptıkları eleştirilerde son derece belirleyici olmuştur. Kapitalizmin merkezi olan Amerika'da artan fordist kitlesel üretim mekanizmalarının tetiklediği tüketim toplumu olgusu, kitle iletişim araçlarının artan baskısı ve geniş kitlelerce eğlencenin adeta bir endüstri haline alması özellikle Adorno ve Horkheimer'in kültür üzerine eleştirel bakışa yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda bakıldığında; modern dünyada kültürün endüstri haline gelişi, Frankfurt Okul'u teorisyenlerini kültür kavramının eleştirel tarafına yönlendirmiştir. Kültür Endüstrisi kavramı, basit anlamıyla kültür ve

endüstri kavramlarının ortak sunumu ile elde edilir. Dolayısıyla kavram, kültürel sistemin endüstriyel bir yapı halini almasına gönderimde bulunur.

Bu haliyle kültürel ürünler, piyasadaki değerlerine göre üretilirken, birer metaya dönüşürler. Adorno'nun deyiimiyle, "Kültür Endüstrisi pratiği, kâr güdüsünü dolaysız olarak kültürel formlara aktarır." (Dellaloğlu, 2005: 77). Kültür endüstrisi kavramı ilk kez Amerika dönemlerinde, Horkheimer ve Adorno'nun 1947 yılında yayınladıkları "Aydınlanmanın Diyalektiği" adlı eserde kullanılmıştır. Bu kavramdan, "Kültür Endüstrisi" metninin ilk karalamalarında *kitle kültürü* olarak bahsedilmektedir. Adorno ve Horkheimer kitle kültürü kavramı yerine sonraları kültür endüstrisi kavramını tercih etmişler ve bunu bir takım gerekçeler ile açıklamışlardır. Adorno bu gerekçeleri şöyle açıklamaktadır: kitle kültürü kavramı, kültürün aşağıdan yani kitlelerden ortaya çıktığını ve yönlendirdiğini çağrıştırmaktadır. Oysa, temel sav olarak kültürün yukarıdan yani egemen/yönetici güçler tarafından üretildiği, yönetildiği ve metalaştığıdır. Bu kavramsal tanımlama sürecini etkileyen bir diğer olgu ise toplumsal yapının değişmesi ve tüketim unsurunda sınıfsal ayrımın kalkmasıdır. Bunu şu şekilde açıklamak mümkündür: Adorno ve Horkheimer'ın "Kültür Endüstrisi" kavramıyla birlikte Marksizm ile Eleştirel Kuram birbirinden ayrışmaya başlarlar.

Bu ayrışma daha çok, "birbiriyle farklılaşan yapılar" üzerinden oluşmuştur. "Kültür Endüstrisi" kavramı bir anlamda politik ekonominin sonunu işaret ederken bir diğer taraftan ise politik kültürün başlamasını ifade etmektedir. Bu nokta bize eleştiri nesnesinin uğradığı dönüşümü de göstermektedir.

"Çünkü Adorno'nun ele aldığı toplum, Marx'ın ele aldığı toplum gibi liberal kapitalizm değildi. 1929 krizinden ve ikinci savaştan sonra Batı artık bir refah toplumu olmuştur. Rivayete göre, büyük kriz döneminde Keynes kendisine fikir danışan hükümetlere ilginç bir nasihatta bulunmuştur. Der ki, bütün işsizlere birer kazma ile kürek dağıtın. Sonra da onları çayıra salın. Önce çukur kazsınlar, sonra da o çukurları doldursunlar. Ve bunun için onlara ücret ödeyin. Bu krizi ancak bu şekilde atlatabilirsiniz. Büyük kriz bir anlamda, ücreti sadece bir maliyet unsuru olarak gören liberal ekonominin sonunu göstermiştir. Gerçekten de Batı bu krizi, ücretin pazarın alım gücünün oluşturucu yönünü ya da işçinin potansiyel müşteriliğini keşfederek aşmıştır. Liberal iktisat çok üretmişti; ama artık satamıyordu. Bu kadar üretimin satılabildiği toplum dolayısıyla başka bir toplum olacaktı. Adorno'nun analizi işte böyle bir toplumun analizidir. Yani, Adorno'nun analiz nesnesi olan özne, işçi değil; müşteridir. Bu bağlamda toplumsal ürünler içerisinde popüler kültür, kitle kültürü terimlerini kabul etmez ve artık böyle kültür tanımlamalarının varlığını kabul etmez. Kültür bir endüstridir ve bu toplumda halk kültürün öznesi değil, nesnesidir" (Dellaloğlu, 2003: 53-54).

Kültürün endüstri kavramıyla birleştirilmesine gelince, bu fikrin gerekçesi ise; kültür endüstrisinin yaşamın ticarileşmesiyle sıkı bir bağlantı içinde olmasıdır. Böylece kültür ürünleri standartlaşmış, dağıtım tekelleri rasyonelleşmiştir. Bu nedenle, Adorno ve Horkheimer, kültür ürünlerinin metalaşarak bir endüstri haline geldiği iddiasından yola çıkarak bu kavramı kullanmayı tercih etmiştir (Adorno, 2005: 76). Bu durumda kültür nesneleşerek, sadece tüketim haznesinin içerisinde kendine yer buldukça, kapitalist sürecin dönüşümünü sağlayan para kültür haline gelmektedir.

Adorno ve Horkheimer, aynı zamanda kültür endüstrisinin işlevini sorgulamışlardır. Kültür endüstrisi ile, kapitalizmin tahakkümünü yaygınlaştırmak ve insanların kültürel anlatımlarını metaya dönüştürmek için teknolojinin nasıl kullanıldığını ve aklın nasıl araçsallaştırıldığını gözler önüne sermişlerdir (Mutlu, 2005: 227).

Bu sebeptir ki aydınlanma düşüncesi ve onun oluşturduğu araçsal akıl, mevcut tahakkümün nesnesi olarak bireyi bireysellikten ve “tarihin öznesi” olabilecek düşünceden uzaklaştıracaktır. Böyle olunca birey atomize hale gelmekte, böylece üzerinde kurulan denetim gücü de artmaktadır. Özgürleşim ruhunun yok oluşunu, kitle iletişim araçlarının yönlendirici işlevi ve toplumsal yapının kültürel üst yapı aracılığıyla birleşimi izler. Bireyin özgürleştirici bilinçten yoksun kalışı da Frankfurt Okulu teorisyenlerinin kültür alanında araştırma ve eleştirme konusu yapmalarına ciddi bir sebeptir. Kültür aracılığıyla gerçekleştirilen tahakküm bireyler tarafından farkındalık yaratmamaktadır. Bu noktada kendilik bilinci oluşturamayan birey, kendi üzerinde oluşmuş olan tahakkümün, baskının ve sömürünün farkına varamaz hale gelmektedir. Dolayısıyla bireyin kendinde mevcut bulunan eylem olanağının ortadan kalkması genelde Frankfurt Okulu teorisyenlerini, özelde ise Adorno ve Horkheimer’ı kültürel sistemin analiz noktasına götürmektedir. Yani kültürel sömürü öncelikli olarak Frankfurt Okulu teorisyenlerinin eleştirdiği temel vurgu üzerinden açıklanmaktadır. Bu temel vurgu bireyin toplumsal aklını silip yerine sistem içinde nesneleşmiş; fakat akıl olarak öznelmiş bir varlık haline dönüştürmesi üzerinden yapılmıştır. Endüstri haline gelmiş kültür, aklın gerçek istediği şeyleşmenin yadsıması durumundadır. Akıl, kültür metası haline getirildiği ve tüketim amacıyla insanlara teslim edildiği noktada çözülp dağılmak zorundadır. Çünkü tam bir enformasyon seli ile şatafatlı, düzenli eğlenceler

insanları bir yandan akıllandırırken öte yandan aptallaştırır (Adorno ve Horkheimer, 2010: 15).

Kültür endüstrisi ile bireye hiçbir zaman yeni olan bir şey sunulmaz. Endüstri bu pazarda sadece bildik şeyleri yeni bir nitelikte birleştirir. Eskinin tortularını alıp, kendi amaçları doğrultusunda kullanır. Binlerce yıl boyunca birbirinden ayrılmış yüksek ve düşük kültür alanlarını da birleşmeye zorlar. Yüksek sanatın önemi, yararı konusundaki spekülasyonlarla yok edilirken, düşük sanatın önemi de, (toplumsal denetim kusursuz olmadığı sürece) içinde barındırdığı isyancı direniş özelliğine dayatılan medeni sınırlamalarla yok edilmektedir. Bu süreçte kültür endüstrisi, etkin ve bağlayıcı yönüyle ürettiği ürünler üzerinden milyonların bilinçlerine ve bilinçaltı formlarına vurgu yapıyor olmasına rağmen, kitleler “birincil değil ikincil role düşerler” ve teknik rasyonalite algısı ile beraber kapitalist makinenin parçaları halini alırlar.

Tüketici, kültür endüstrisinin bizi ikna etmeye çalıştığı gibi hükmedici ya da özne değil; aksine nesnedir. Özellikle kültür endüstrisi için biçimlendirilmiş olan kitle iletişim araçları terimi, vurguyu nispeten zararsız bir alana kaydırmakta çok işe yaramıştır. Gerçekte ne öncelikle kitlelerle, ne de iletişim tekniklerinin gelişimiyle bir ilişkisi vardır, aksine onları dolduran ruhla, sahiplerinin sesiyle ilişkilidir. Kültür endüstrisi kitlelere uyum sağlamadan varolmayacak olsa da kitleler onun ölçütü değil ideolojisidir.” (Adorno, 2003: 76-77).

Kültür hiç olmadığı kadar bütünleşmiş ve birleşmiştir. Burada Tocqueville’in yüzyıl önce yaptığı çözümlene, geçen zaman içinde tümüyle doğru olduğunu da kanıtlamıştır. Tiranlık bedeni serbest bırakmakta ve doğrudan doğruya ruhu hedef almaktadır (Adorno ve Horkheimer, 2010: 178). Yüksek kültür, alt kültür kavramları yerine herkesi hedef alan endsütrileşmiş, meta halindeki kültür, herkes için yani hedef aldığı “kitle” için uygun birçok şey öngörürler ve böylece bu işlemlerden kimse kaç(ın)amaz. Artık A ve B filmleri ya da değişik fiyatlı dergilerde yer alan öyküler arasındaki gibi keskin ayrımlar gerçek farklılıkları yansıtmaktan çok, tüketicilerin sınıflandırılması, örgütlenmesi ve kayda geçirilmesine hizmet eder. Ayrımlar zihinlere kazınır ve yaygınlaştırılır (Kızılcılık, 2008: 166). Yani bu durumda egemen hegomanik düşünce, her bireye modern kapitalist sistem içerisinde bir alternatif sunar. Fakat bu alternatiflik düşünüldüğü gibi bireyin herhangi bir metayı seçme özgürlüğünü değil, seçme zorunluluğunu ön plana çıkarır. Düzen artık ya benim gibi düşün ya da öl demez;

aksine benim gibi düşünmemekte özgürsün, yaşamın, malın, mülkün her şeyin senin olarak kalabilir, fakat o andan itibaren sen aramızda bir yabancısın (Adorno ve Horkheimer, 2010: 168). Bu bağlamda modern özne, modernliğin öznesi olduğu için modern değildir; modernliğin ürettiği özne olduğu için moderndir (Dellaloğlu, 2003 :27).

“Modern toplumun etkin faktörü akıl ise özneye takılmış bir “protez” işlevi görmektedir. Protez hem o bedene aittir hem de o bedende dışarının temsilidir. Protez akıl, modern iktidarın aracıdır. Modern özne ise bir “cyborg”tur. Cyborg yarı insan, yarı robottur. Hem insandır hem robottur. Ne insandır ne robottur. Bu bağlamda bakarsak modern özne, kitleleştirilmiş birey ve meta halinde sunulan kültür, insanın özgünlüğünü ve yeganeliğini kaybetmesine sebep olmuştur. Mekanik yeniden üretim çağında her özne bir diğerrinin aynısıdır. Aynı şeyleri yiyen, aynı şeyleri içen, aynı şeyleri dinleyen, aynı şeyleri seyreden özneler aynı şeyleri düşünmeye, aynı şeyleri hissetmeye başlamıştır. Herkes aynıdır. Herkesin aynı olduğu yerde kimse kalmamıştır. Özne bitmiştir, tükenmiştir” (Dellaloğlu, 2003: 21-22).

Özneyi yok eden modern süreç, onu sürekli üretim ağı içinde çaresiz bir esir konumuna getirmiştir aynı zamanda yaşam biçimleri ve gündelik pratiklerini belirlemeye yönelerek sunulan ile gerçek arasındaki bağı koparmıştır. Bu bağlamda modern toplum, özgün olan ile taklit olan arasındaki farkı anlamsızlaştıran bir toplum düzeneği haline gelmiştir (Dellaloğlu, 2007: 122). Böyle bir düzeneğin içinde birey ise tek başına düşünemeyen, sistemin ona sundukları üzerinde sorgulama yapamayan ve kendi kendine yetemeyen tekdüze bir varlık durumuna gelmiştir.

Adorno ve Horkheimer’a göre, toplumsalın sunduklarıyla bireyi kuşatan ve onu tekdüze varlık haline getiren bu modern düzen, kültür endüstrisidir. Endüstri bireylerin ruhlarını hedef alarak, uyum davranışını onların içkin gereksinimi gibi sunmaktadır. Bireyler sisteme mühadil olmayı kendileri seçtikleri için, endüstri haline dönüşmüş mekanizmalar dışında olmayı istemeleri neredeyse imkânsız hale gelmektedir. Çünkü Kültür Endüstrisi bu noktada, sisteme kendi arzularıyla giren bireylerin doğal ihtiyaçlarını karşıladığı iddiasıyla, ruhsal saldırısını kamufle etmektedir. Bu saldırı daha çok kültürün her şeye benzerlik bulaştırmasıyla gerçekleşir. Filmler, radyo ve dergiler bir sistem meydana getirir. Bu alanların her biri kendi içinde ve hep birlikte söz birliği içinde hareket etmeye başlar. Böylece kültürel üretim bir bütün olarak kapitalist ekonominin ayrılmaz bir parçası olur. Kültür artık, bugünün kurtarılmış bir gelecek tasavvuru çerçevesinde kavranmasına dayanan bir kaynak değil; bugünün bozulmuş ütopyası uğruna mutluluk vaadinden vazgeçmiş ironik bir temsildir (Adorno, 2009: 19).

Adorno'nun *Minima Moralia*'da açıkça belirttiği gibi: "Kültür, insana iyi bir toplumda yaşadığı yanılması yaratmakta, bütün insan ürünlerinin temelinde yatan maddî koşulları gözlerden saklamakta ve onları rahatlatıp uyuşturarak, varoluşun kötü ekonomik belirleniminin sürüp gitmesine hizmet etmektedir" (Adorno, 2009: 45). O halde kültür, yaşamın herhangi bir sorun yaratmadan devamını sağlayacak yanılma oluşturan ideolojik bir yapıdır. Tamamiyle aldanma ve aldatma üzerine inşa edilmiş görünümü sağlam fakat; temeli çürük bir yapı halini almıştır. Böyle bir yapıyı sunacak kültür ürünlerinin ne olması gerektiği, daha insanî olma temelinde değil, egemenlerin çıkarları doğrultusunda belirlenmektedir.

Egemenlerin dikkat ettiği tek nokta, kitlelerin eleştiri ve karşı koyma olanağını ellerinden alarak her türlü olumsuzlamayı tümden yok etmektir (Torun, 2006: 94). Böylesine mekanik bir dünyadan kaçmak isteyen birey, yeniden başka bir mekanik dünyaya dalıyor. Adorno'ya göre bu mekanik dünya eğlence endüstrisidir. Çünkü eğlenmek her zaman bir şey düşünmemek, gösterildiği yerde bile acıyı unutmak demektir. Dolayısıyla haz daima "direnişe ilişkin son düşünceden kaçmak" anlamına gelmektedir. Böylece insanın bireyselliği ve kişiliği çağımızda tehdit altına girerek; sözde bir bireysellik ve kişilik gündeme getirmektedir. Bu bağlamda ise bireyin özgürlüğü, toplumsal ve ekonomik 'araç'ın bir ürünü olarak sunuluyor. Sunulan her ürün insana ve kültürel alana yabancı bir hale geliyor. Böylece insana tümüyle yabancı olan kültür alanı, kapitalist dönemle birlikte gerçek kültür ürünlerinin yerini yapay eğlence faktörü ile dolduruyor. Bu durumda ise kültür endüstrisinin yaptığı tek şey tüketiciye eğlence örüntülerini, hazzın yapay niteliği bağlamında sunmaktan ibarettir.

Kültür endüstrisi durmaksızın vaat ettiği şeylerle tüketicisini aldatır. Olay örgüleri ve ambalajlamayla verilen haz senedinin vadesi sürekli uzatılır: sadece vaat edilir hiçbir zaman gerçekleşmez (Horkheimer ve Adorno, 2010: 186). Gerçek haz sunulmaz; böylece fiyakalı olay örgüleri ve görüntüler, vadesi sürekli uzatılan birer senet gibidir. Bu nedenle başlangıçtaki vaat de yanıltıcıdır: "bu gösteri, hiçbir zaman yerine getirilmeyecek bir vaatten ibarettir; tıpkı yemek yemeye gelen müşterinin menüyü okumakla yetinmesini beklemek gibi" Bütün o parlak adlar ve imgelerin uyandırdığı arzular içindeki insanların önüne tam da onların kaçmak istedikleri o renksiz günlük yaşamın övgüsü konur (Adorno, 2009: 20).

Ayrıca tüm bunlarla birlikte kültür endüstrisinin bir diğer önemli ayaklarından birisi ise eğlence kurumudur. Kültür endüstrisi insanları pasifleştirmek, bilinçsizleştirmek ve yönlendirmek için eğlence kurumunu vitrine çıkarır (Kızılcık, 2008: 358-364). Bu noktada yapılan her şey ticarileşmiş, üretilen tüm sanat ve müzik ürünleri giderek yok olmuştur. Modern dünyada kitle iletişim araçları totaliterizmin yaygınlaşmasına katkı sunmuş ve bireyi sadece tüketmeye yöneltmiştir. Kültür endüstrisi de eğlence kurumu vasıtasıyla bireylerin bilinçlerinin parçalanmasında ve onların sadece “tüketici” olmalarında büyük rol üstlenmiştir. Bu durumda birey, sunulan ürünleri tüketirken aynı anda farkında olmaksızın, kendilik bilincini de tüketmiştir. Böylece kültür endüstrisi ile her şey birbirlerine benzeş hale getirilmiş, tektipleştirilmiş ortamlar mekanlar ve insanlar aynılaştırılmış, sıradanlaştırılmayan bir şey kalmamıştır.

Kültür endüstrisi, eğlence endüstrisinin ürünleri ile kitle halinde üretilen tüketici ürünleri arasında benzerlik kurma girişimidir ve daha önce vurgulandığı gibi düşünmeyi engelleyen, despotizme vurgu yapan ticari yapay bir kültür yaratma projesidir. Kültür endüstrisi, kültürün ticarileşmesi ve endüstrileşmedir. Bu endüstri tüketici konumunda olan bireyin bedeni dışında ruhunu da esir almıştır. Böylece modern toplumda birey kültür endüstrisi ile pasifize edilmiştir. Sadece tüketen ve dolayısıyla müşteri olarak görülen birey kültür endüstrisinin inandırmak istediği gibi kültürün öznesi değil, nesnesidir. Çünkü birey, emek sürecinden uzaklaştırılarak kültürün nesnesi konumuna getirilir.

Kültür endüstrisi bir eğlenme işletmesidir ve bu nedenle kültür, eğlenceyi sanat oyalanmasına dönüştürür (Bahrens, 2011: 135). Ayrıca kültür endüstrisi sunduğu metalarla bireyi (tüketiciyi) yüceltmez, aksine onu baskılar, toplumsal boyutta bireyi düşünümsel bir yenilgiye götürür. Adorno, “*Kültür Endüstrisi, Kültür Yönetimi*” adlı yapıtında; kültür endüstrisinin insanlara sunduğu davranış biçimlerinin doğasını ortaya koyar: İnsanlar, bu davranış biçimleriyle, üzerlerinde zaten uygulanmış bir “büyüyü” kendi üzerlerinde uygularlar.

İnsan artık kültürün sunduğu maskelerin altında kalmış gizli bir yazı, hiyerogliftir: “Her kahkaha tufanında zorbalığın meşum sesini duyuyoruz, güldürü figürleri ise devrimcilerin deforme edilmiş bedenlerini temsil eden işaretler.” (Adorno, 2009: 23). Her şeyi sıradanlaştıran ve her şeye benzerlik katan kültür endüstrisi

düşünceleri, insanları ve ürünleri de birbirine benzer hale getirir, insanlara yeni ve farklı olarak, aslında yine aynı günlük yaşamı sunar.

2.2. Kitle kültürü ve kültür endüstrisi

Kapitalizmin ürünü olarak karşımıza çıkan kitle toplumu, kitle kültürü sanayileşme, kentleşme ve modernleşme süreçleriyle ortaya çıkmış olan tanımlamalardır. Bu süreçler bireyler arasındaki farklılıkları kaldırarak, bireylerin birbirine benzemesine neden olmuştur. Aynı zamanda modern sürecin toplumsal alana etkisiyle birlikte tek tek bireylerin oluşturduğu düşünce ve yapıdan, kümülatif şekilde birbirine benzer toplumsal yığınlar oluşmuştur. Tekdüze, sıradan kültür ve ürünleri, tüketicileri kitleselleştirmiş, aynılaştırmıştır.

Bu noktada Mills kitle kültürünün yaygın olduğu kitle toplumunun ana niteliklerini şu şekilde sıralar:

- 1) Başkalarının düşüncelerini görüşlerini ve kanaatlerini dinleyenler pek çok, buna karşılık kendi fikir görüş ve kanaatlerini ifade edebilenler pek azdır.
- 2) Kitle toplumunda kitle iletişim araçlarının örgütlenme şekli bireylerin anında ve etkinlikle yanıtta bulunmalarına olanak tanımaz.
- 3) Kamuoyunun oluşumundan sonra, kamuoyunun kendini tasavvur etmesi için kamunun girişmesi gereken eylemler, bu eylem kanallarını düzenleyen ve denetimi altında tutan iktidar çevrelerce denetlenir.
- 4) Kitle toplumunda iktidar kurumları karşısında kitlesleşmiş kamunun bağımsızlığı kalmaz. İktidar kurumlarının ve resmi makamların görevlisi olan kimseler kitleler üzerinde açık ya da örtülü yollardan etkide bulunur, kişilerin karşılıklı ve özgür tartışma yoluyla kamuoyunun yaratabilme özgürlükleri oluşmadan önlenir (Kızılcılık, 2008: 351-352).

Kitle kültürünün tüm bu ana nitelikleri gözönüne alındığında Adorno ve Horkheimer'in neden "kitle kültürü" ve "popüler kültür" tanımlamaları yerine, kültür endüstrisi kavramını kullandığını şöyle ifade edebiliriz. Öncelikle, burada söz konusu olan "popüler kültür" kitle kültürü terimlerinde özgün bir halktan, özne olarak insanlardan söz edildiği hissedilir. Çünkü popüler dediğimiz şey, halka ait olandır. Popüler kelimesinin arkasındaki aslında halktır, halk kültürüdür. Yine kitle kültürü dediğimizde bu kültürün oluşmasında kitlenin bir rolü olduğu iması vardır. Fakat Adorno, bütün bunların imasına bile tahammül edemez. Adorno'ya göre artık kültür, insanlar ve onların yaşayış biçimlerinin bir ürünü olarak üretilmez. Kültürü oluşturan sistem tarafından insanlara sunulur ve tüketirilir. Bu nedenle Adorno ve Horkheimer,

kültürün toplumsal yanını ve insan unsurunu arka plana atarken, yine kültürün endüstriyel ve egemen sistemin bir parçası olarak tüketim malzemesi halinde sunumunu ön plana çıkarmaktadır. Bu bağlamda kültür bir endüstridir ve kavram ele alınırken endüstri temeli üzerinde durulmalıdır. Böyle bir yapıda ise egemen sistem bireyi, üretilen tüm toplumsal kalıplarla esir almakta ve bunu “kültür” adı altında yapmaktadır. Sunulan her ürün, üretilen her marka bireyi farketmeden kuşatmakta ve yaşayış biçimini ele geçirmektedir.

Görüldüğü üzere kültür endüstrisi, düzenin insanı şeyleştirilmesi üzerine inşa edilmiştir. Kültür endüstrisi tümüyle totaliter yapıdadır ve bireyi yok saymıştır. Birey böylece toplumsal alanda imgesiz, hükmü olmayan verileri sorgusuz kabullenen bir karakter tipolojisi oluşturur. Her birey birbirinin yerine ikame edilir hale gelmiştir ve kültür endüstrisi de özü itibarıyla bireyleri “*art niyetli türsel varlık*” haline getirmiştir. Her birey yalnızca ötekinin yerine geçmiş, kullanılabilir bir örnek olmuştur. Birey olarak kişi yeri mutlak doldurulabilir bir konuma gelmiştir. Herkes bir başkasının yerine geçebilecek bir yedektir. Bu sebeple kültür endüstrisinin hegemonyasında birey birer malzeme haline gelmiş her zaman için bir nesne olarak kalmıştır. Tüm bunlarla kültür endüstrisinin her şeyi yalnızca başka bir şeye yararı olup olmaması açısından algıladığı ortaya çıkar. Bu bağlamda bakıldığında, kapitalizm giderek merkezileşirken, toplumsal yapı adım adım atomileşmiştir ve insanlar kitle toplumu ile edilgen, ilgisiz varlıklar haline gelmiştir. Özgürlüklerini yitirmiş, modern denen dönem ile aydınlan(a)mamış, basmakalıp değerleri benimsemek zorunda kalan yabancılaşmış yığınlar haline gelmişlerdir.

2.2.1. Kültür ve sanatın meta halini alması

Kültür endüstrisinin metalaştırdığı ürünler arasında geniş kitlelere anında ulaşan, dolaysız olarak bireyi etki altına alan sinema, film ve müzik sektörleri de vardır. Bu ürünler ise kültür endüstrisinin sunduğu ruhsuz, büyü bozulmuş modern dünyaya daha iyi hakim olabilme duygusuna tekabül etmektedir. Bu süreçte özellikle sanat özel yerinden alınmış ve meta haline dönüşmüştür. Yani tüketime uygun bir biçimde hazırlanmış, kayıt altına alınmış, endüstriyel üretime uyarlanmış, satılabilir ve ikame edilebilir bir ürün haline getirilmiştir (Adorno ve Horkheimer, 2008: 211).

Adorno'ya göre metalaştırılan sanat ürünleri içerisinde kültür endüstrisinin ana sektörü sinemadır. Çünkü sinemadaki her ürün bireysel bir hava taşımaktadır. Bu havayla bireysellik şeyleştirilir ve ona sunulan nesnenin hayattan kaçıp saklanılacak bir sığınak olduğuna dair yanılsama yaratılır, ki bu da ideolojinin güçlendirilmesine yaramaktadır.

Ayrıca kültür endüstrisindeki sinema sektöründe gerçek yaşam, filmlerden ayrılamaz hale gelmektedir. Film, filmin yapısı içinde tepki verme yeteneğini yitirmiş seyirciye, düş kurma ve akıl yürütme fırsatı vermemekte, böylece film seyircinin kendisini gerçeklikle doğrudan özdeşleştirmeye zorlamaktadır. Böylece kültür endüstrisi, kendi tüketicisi olan modern bireyi kendisi üretmektedir. Bu durumda ise kapitalist toplumda genele karşı çıkan her tikel, ancak ona uyum sağlamakla hayatta kalabilmektedir.” (Adorno ve Horkheimer, 2010: 47-48).

Kültür endüstrisinin sanat alanına bir diğer etkisi, Adorno'nun müzik incelemelerinden çıkmaktadır. Adorno'ya göre bir müziksever, koşullandırılmış, belki de piyasa tarafından üretilmiş kulağıyla, hit olmuş bir şarkının ilk notalarını duyduğunda arkasından neyin geleceğini tahmin edebilmekte ve bundan hoşnut olmaktadır. Bu sahte tatmin, kültür endüstrisinin ürettiği sanat ürünleri ile sağlanmaktadır. Bu sanat ürünleri daha en baştan, pazarda satılabilmek için imal edilmiş uydurma şeylerdir. Yani sanat ilhamlarla değil, metalarla yapılmaktadır. Bu nedenle kültürel ürünler gerçek bir gereksinimin karşılansından çok, değişim için imal edilmektedir (Jay, 2001: 167). Bu da tek derdi satış olan, kitlesel tüketimi özendirmeye çalışan temelsiz, sıradan bir yapıya tekabül etmektedir.

Bu bağlamda kültür endüstrisinin ürettikleri aslında metalaşan sanat yapıtları değil, daha en başından pazar için üretilmiş metaldır (Dellaloğlu, 2003: 23). Tabiki yine pazar için, tüketimi özendirme ve birey üzerinde isteme arzusu oluşturma mekaniği doğrudan, kitle iletişim araçları ve bu araçlar içerisinde sınırlanmış en etkili silah olan reklam ile ilintilidir. Reklam kültür endüstrisinin bu noktada varlığını devam ettirmesinde ve nüfuzunu giderek arttırmasındaki en temel faktörlerden birisidir. Bu nedenle kültür endüstrisi reklamlarla kaynaşır. Reklam tekel koşullarında anlamsız bir görünüm aldıkça kültür de o ölçüde her şeye gücü yeter hale gelmektedir. İnsanın tüm yönleriyle şeyleşmesi kültür endüstrisidir ki reklam aygıtıyla da doğrudan ilişkilidir. Başka bir deyişle kültür endüstrisi sisteminde insanın kaybolması ve tahrip edilmesi

süreci bir bakıma reklamların zaferidir. Reklam, kültür endüstrisinin yaşamasını sağlayan ana unsurdur.

Kültür endüstrisinin bireylerde (tüketicilerde) aşırı derece doyum ve doyumsuzluk oluşturması gerekmektedir. Bu nedenle körü körüne kullanma ve tüketme anlamına gelen kültür, endüstrileşme sürecinde reklam ile iç içe geçmiş hale gelir. Reklam bu durumda kültür endüstrisinin yaşam iksiri olarak karşımıza çıkmaktadır (Kızılcık, 2008: 358). Tüketim algısını satın alma yoluyla kamçılayan bu iksir, gereksinimleri ve ihtiyaçları olmadığı halde insanları satın alabilmenin çabasına ve telaşına düşürmüştür.

Adorno'ya göre reklamcılık sektörünün kültür endüstrisindeki başarısı, tüketicinin, sahte olduklarını gördüğü halde, bastırılması zor bir istekle kültür metalarını almaya ve kullanmaya devam etmesidir. Reklamcılık sektörünün tetiklediği saçmalık derecesindeki tüketim çılgınlığı, revaçta olmayan hiçbir şeyi satın almama ve ne pahasına olursa olsun üretim sürecinin gerisinde kalmama inadıdır yani “ürünün amacı ve niteliği önemsizdir” (Küçük, 2010: 155). Böylesine bir pazar/piyasa sisteminde reklam artık alıcının pusulası ve rehberi durumundadır. Bu da tüketim sürecine hareket ve dinamizm katmaktadır. Hiçbir şey eskisi gibi kalmamalı; her şey durmadan akıp gitmeli, hareket halinde olmalıdır. Çünkü sadece mekanik üretim ve yeniden-üretim ritminin evrensel zaferi, hiçbir şeyin değişmeyeceğini ve uygun olmayan hiçbir şeyin gün yüzüne çıkmayacağını vaat etmektedir (Adorno ve Horkheimer, 2010: 166). Bu yönden kültür endüstrisi reklamlar, propagandalar ve bunlar aracılığıyla yarattığı sloganlarla bireyin üzerinde psikolojik etkiler bırakmaya oldukça heveslidir.

Kitle iletişim araçlarının bu bağlamda kitle kültürü üzerindeki etkisi oldukça büyüktür. Örneğin Mills, bu konuda kitle iletişim araçlarını da kitle kültürü ve toplumu yaratımında önemli etken olarak görmektedir. Marcuse ise, modern toplumlarda kitle iletişim araçlarının kitle kültürü/ kültür endüstrisi aracılığıyla bireyleri ve onların içinde bulunduğu kültürel ağı, özellikle de gerçek kültürü yok ettiğini ileri sürmüştür.

Birey üzerindeki bu etki kitle iletişim araçlarının geliştirilmesiyle daha da artmaktadır. Bu nedenle modern toplumlarda esas mistifiye edici güç artık ideolojiler değil; teknolojidir. Yine Marcuse'a göre, sürekli gelişen kitle iletişim araçlarıyla birey, sosyalizasyon sürecinde giderek daha çok pasifleştirilmiş ve yoğun bir manipülasyona

bağlı kalarak özerkliğini kaybetmiştir (Kızılcelik, 2008: 348). Böylece ne olduğumuzu, ne olamamız gerektiğini, dışarıya karşı nasıl görünmemiz gerektiğini benimseten kitle iletişim araçları yeni yeni davranışlar edinmemiz, kendimizi bize söylenen tiplere benzetmemiz yönünde etkin olabilmektedir.

Kitle kültürü oluşturma ana dayanağı konumundaki kitle iletişim araçları ise toplumda bireylere yalnızca bilgi ve haber ulaştırmakla yetinmeyerek, aynı zamanda egemen sınıfların çıkarlarına göre bireylerin hayat biçimlerini düzenlemeye, onların fikri yapılarını ve zihniyetlerini de yönlendirmeye girişir. Artık görülüyor ki günümüzün teknik rasyonelliği egemenliğin rasyonelliğidir ve kendisine yabancılaşmış toplumun önemli karakteridir (Adorno ve Horkheimer, 2010: 163).

Özetle; eleştirel teorinin kurucuları olan Adorno, Horkheimer ve diğer teorisyenler kitle kültürlerine dönük fikirlerini, özellikle Amerikan deneyimleri etkisinde kalarak geliştirdikleri görülmektedir. Ayrıca kültür, reklam, eğlence ve kitle iletişim araçlarının biçimlendirdiği kültür endüstrisi üzerine eleştirel yorumlar getirmişlerdir. Kapitalist modernliği onun merkezi öğelerinden biri olan kültür endüstrisi bağlamında sorgulamışlardır. Önceden özümşenen formüller bitmez tükenmez şekilde tekrarlanıp durmaktadır. Zaten kültür endüstrisinin hazırlayıp sunduğu kültürel ürünlerin, zaman boyutu üzerindeki görünümünün hep aynı olanın tekrarlanmasından ibarettir (Jay, 2001: 221).

2.3. Modern Süreçte; Tüketen Toplum, Tüketilen Kültür

Günümüz modern toplumlarında yaşanmakta olan tüketme eylemi, küreselleşme süreciyle bireyin sosyal sınıf, statü ve kimliğinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Hatta bu süreçte tüketim olgusu giderek tüm toplumsal kimliklerin önüne geçen bir niteliğe bürünmüştür. Gerçekten de günümüz modern bireyi için tüketim faaliyeti, artık sadece günlük ihtiyaçların karşılanmasını amaçlayan basit birer alışveriş ilişkisi olmanın ötesinde, bambaşka anlam ve değer içeren ilişkilere dönüşmüş yapıdadır. Artık insanların; ne yaptıkları, ne düşündükleri veya kim oldukları yönündeki soruların cevapları, insanların; neyi, ne kadar tükettikleri, hangi markaları giydikleri ve nereden alışveriş yaptıkları sorularına verdikleri cevaplarla bilinmekte, tanınmakta ve değer kazanmakta ya da kazanmamaktadır (Duman, 2006: 27).

Küresel bir olgu olarak karşımıza çıkan tüketim temelli bu yeni yaşam biçimi ve nesnelerin tümünü tüketime yönelten metalaştırma dönüşümü, modern süreçte gündeme gelmiştir. Öyle ki tüketim ya da tüketme adeta bir var oluş eylemine dönüşmüş hatta kültürel yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bundan böyle tüketim toplumunun bir üyesi olmak; Marx'ın belirttiği gibi, modern olmanın kaçınılmazlığını yaşamakla mümkün sayılmıştır. Aynı zamanda kapitalist üretim ilişkilerinin sürdürülebilir olması da tüketim mantığının oluşmasıyla ilintilidir. Bu açıdan kapitalizm; Marx'ın öngördüğü üzere, sadece bir üretim biçiminden ibaret değildir. Teknik, ekonomik, politik, toplumsal-ilişkisel, deneyimsel ve sembolik olguları da içeren kültürel bir bütünlüktür (Tomlinson, 1999: 49). Bu kültürel bütünlüğün sürdürülebilmesi için kapitalizm kendisini sürekli yeniden sunmak zorundadır. Piyasa mekanizmasına hâkim olmak için ise kapitalizm zamanla bütün ilgisini üretimden tüketime kaydırmıştır. Üretim yerine tüketimin, gerçeklik yerine ise imajların getirilmesi nedeniyle pasifize edilmiş kişilerin gündelik yaşamını düzenleyen ve homojenleştiren şey, bizzat tüketim eylemi olmaktadır. Her şey, yapay mutluluğun yarı saydamlığına tahsis edildiği ve indirgenildiği için de hayat, sonsuz bir alışveriş faaliyetinden ibaret kalmaktadır (Baudrillard, 2004: 12). Ayrıca bu noktada kültür de metalaştırılarak endüstriyel bir tüketim nesnesine dönüştürülmüştür. Örneğin müzelerin, galerilerin, müze haline getirilmiş evlerin, ören yerlerinin, hatta park ve bahçelerin iç mekân düzenlemesi, hediyelik eşya, oyuncak, havlu, poster, video, kartpostal biçimlerinde tekrar satın alındığı bir mağazaya yönlendirecek şekilde yapılmaktadır. Futbol kulüpleri de artık taraftarları için giyecek pazarlamakta ve takım üniformasını talebi yüksek tutmak için düzenli olarak değiştirmektedir. Yürüyüş gibi basit bir etkinlik bile metalaştırılabilir bir pratik konumuna getirilebilmekte, özel donanım, rehber, kitap, dergi gibi şeylerin satın alınmasıyla ilişkilendirilerek gerçekleştirilmektedir (Tomlinson, 2004: 121).

Görülüyor ki yaşamsal her alan, tüketimin kullanılacağı bir pazar ekonomisine dönüşerek, onun ticarileştirilmesine sebep olmaktadır. Modern dönemin kapitalist düzeni böylece, bireyin günlük yaşamını kuşatıp; onu tüketici konumuna getirmektedir. Bu konumun gereklilikleri ise sistemin sunmuş olduğu tüketim kültürünün benimsenmesine aracılık etmekte ve böylece kültür endüstrisinin yeniden üretiminin en önemli işlevlerinden biri, tüketim ile gerçekleştirilmektedir. Tam bu noktada Frankfurt Okulu teorisyenleri geliştirdikleri eleştirel teori ile kapitalist dünyanın yaratmaya

çalıştığı kültürel tasavvuru analiz edip eleştirmiştir. Bu sürecin ortaya çıkardığı kişilik yapılarının; pasif, edilgen, bağımlı ve eleştirel yetiden uzak oluşu üzerinde durmuşlardır. Yani eleştirel teori sadece modern tüketim toplumunu değil; aynı zamanda pasifize edilmiş toplumsal aktörün kişilik tipolojisini de radikal biçimde eleştirmektedir. Böylece eleştirel teorisyenler, modern süreçte tüketim ve birey algısını kapitalist biçimin en temel pratiği olarak görmüşlerdir. Hatta Marcuse (1972), tüketimi, “mutsuzluktaki mutluluk”, tüketim toplumunu ise kapitalizminin en ileri aşamasında kendisini yeniden ürettiği bir biçim olarak tanımlamıştır. Nitekim eleştirel teorisyenlerce böyle bir dünya, bireyi özgürleştirmek yerine, onu köleleştiren bir toplumsal örgütlenme modeli sunmaktadır. Böyle bir model ise kendini özgür sanan köleler toplumu oluşmaktadır. Birey artık teslim alındığını bilmeyen bir esir haline dönüşmüştür. Yani birey, satın aldığı herhangi bir şeyi kendi özgür istenciyle aldığını düşünür fakat aslında o, kapitalist pazar endüstrisinin buyruğuna uymuştur. Birey üzerinde böylesine etkili bir buyruk kendini daha çok kültür endüstrisi olgusunda göstermektedir.

Özellikle Adorno'nun deyimiyile kültür endüstrisi, endüstrileşmiş kitlelerin bilincini o denli kolonileştirmiştir ki, kitleler artık direnmeyi bile düşünemez hale gelirler. Bu durumda sermayenin savunucuları sahiplenme yoluyla popüler kültür örgütlerini denetlemekle kalmazlar, aynı zamanda popüler düş kurma üzerine de egemenlik kurarlar (Erdoğan ve Alemdar, 1990: 216-217).

Modern kapitalist süreçte tüketim mantığı, bireyin pasifleştirilmesine ve seçme özgürlüğünün elinden alınmasına dayandığından, böyle bir kültürel yapıda bireyin özgürlüğünden söz edilemez. Çünkü birey sadece verili koşullara bağımlıdır. Marx'ın ifade ettiği gibi; insanoğlu kendi bilinç dünyasının dışındaki kuvvetler, ihtiraslar ve çıkarlar tarafından yönetilmekte ve belirlenmektedir (Duman, 2006: 30). Böylece birey kendi iradesi dışında zorunlu olarak, standartlaştırılmış kültür ürünlerinin tektipleşen tüketicisi haline gelmektedir. Bu düzeni biçimlendiren kapitalist toplum ise kültür endüstrisinin sürekli yeniden üretimini sağlayarak, sürekli tüketen bireyi sistem içinde tutmaya çalışmaktadır. Bunu yaparken de modern sürecin en etkili yolunu, yani gelişmiş teknik araçları kullanmaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi kitle iletişim araçları bireyi bilgilendirme yerine yönlendirme görevini edinmektedir. Bu bağlamda modern sürecin ve kapitalist biçimin getirdiği kültür endüstrisi, toplumsal sistemde bireysel

tüketime seçenek sunan bir yapı değil, kitlesel tüketime yönelen sistematize bir bütünlük oluşturmaktadır. Burada sistematik, standart bütünlüğün en güçlü aracı ise ‘mekanik yeniden üretim’dir. Bu üretim bireyselliğin özgün boyutlarını törpüleyip, kitlelerin tüketiciliğini ön plana çıkarmaktadır. Mekanik yeniden üretim süreci, üretilen metadan bağımsızlaşmaktadır. Yani birey ne olursa olsun tüketmek istemekte; bu sebeple tüketilen şeyin niteliği ve ne olduğu önemsizleşmektedir. Çünkü böyle bir yapıda amaç; ihtiyaçların giderilmesi değil, başkalarından geri kalmamaktır. Üretilen şey bir önceki ile aynı olmasına karşın (müzik veya filmlerde çokça gördüğümüz gibi), yeni çıkan bir öncekine karşı şiddetle savunulurken; amaç, yalnızca tüketimdir.

Genel olarak modernite, kapitalizm ve etkili silahı tüketim olgusu, niteliksel farklılıkları ortadan kaldırmıştır. Niceliksel olarak farklı seçeneklerde üretilen ürünler, niteliksel bakımdan birbirinin aynısıdır. Böyle bir düzende her şey birbirinin yerine kullanılabilir durumdadır. Bu düzene hâkim olan ilke ise ‘evrensel değiştirilebilirlik’tir. Her şeyin evrensel değiştirilebilirliğinde gerçek mutluluk yakalanamaz, çünkü mutluluk ancak değiştirilemeyecek, niteliksel farklılıkları hesaba katılmış bir şeyle olanaklı olabilir. Gerçek tatmin niteliksel olana koşulsuz olarak bağlıdır (Adorno, 2009: 124-125).

Sonuç olarak Frankfurt Okulu teorisyenleri kapitalizm sürecinin sadece ekonomi politik ile açıklanamayacak kadar karmaşık bir yapıda olduğunu düşünmekte ve modern dönemin betimleyici özelliği olarak teknik değişimler, metaların kitlesel üretimi ve insan ilişkilerinin nesneleşmiş olmasını görmektedirler. Böyle bir ortamda ise birey üzerinde yaratılan tahakküm ve otorite sağlanması daha da kolaylaşmıştır. Çünkü birey, sürekli olarak kültür endüstrisinin ürettiği ürünlere maruz kalarak nesneleşmiş, aynı zamanda düşünmeden, eleştirmeden salt tüketen konumuna gelmiştir.

Görülüyor ki kitle kültürünün sunduğu bütün araç ve kolaylıklar, bireysellik üzerindeki toplumsal baskıları güçlendirmekte ve bireyin direnme imkânını, modern toplumun atomize edici işleyişi içinde kendini koruma imkânını elinden almaktadır (Horkheimer, 2002: 166).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: BİREY, OTORİTE VE TAHAKKÜM

3.1. Modernliğin Çıkmazları ve Birey

Frankfurt Okulu teorisyenleri tarafından geliştirilen eleştirel teorinin üzerinde yoğunlaştığı önemli çalışma alanlarından biri de modernlik düşüncesi ve bu düşüncenin somutlaşmasına dayanan modern toplum anlayışıdır. Eleştirel teorinin, temel konu olarak modernlik ve modern toplumu ele alması daha çok kendi varlık nedenleri ile bağlantılıdır. Bu bağlantı eleştirel teorinin özellikle üzerinde durduğu Aydınlanma, pozitivism, kültür endüstrisi gibi ana konularla modernlik fikrinin yakın ilişkisinden kaynaklanmaktadır.

Öncelikle eleştirel teorisyenler modernliğin kökenini, başlangıcını daha çok Fransız Devrimi ve ona eşlik eden Aydınlanma düşüncesi olarak görmüşlerdir. Bu nedenle eleştirel teorinin bir yanı da modernitenin oluşturduğu toplumsal yapıya ilişkindir. Modernlik önceleri statik bir geleneğe karşı yenileşmenin yükselişine vurgu yapan, akılcılaştırma, bireyselleştirme, öznelendirme, endüstriyalizm ve teknolojik gelişmeleri içerisinde barındıran bir kavram olarak değişimle ilişkilendirilmiştir. Fakat bu değişimler daha sonra modernliğin yıkıcı etkilerini de beraberinde getirmiştir. Yani modernite insanlık koşullarını iyileştirmenin tam aksine kötüleştirmiştir. Bu konuda Frankfurt Okulu teorisyenlerinin düşüncelerine etkide bulunan Rousseau da, modern toplumun bireyi kendisinden başka bir varlık haline getirdiğini ifade etmektedir. Bu sebeple modern birey, kendine yabancılaşan, gittikçe yozlaşan ve sıradanlaşan insan olarak karşımıza çıkmaktadır. Zamanla bütün insanlar benzer hale gelmiştir. Bu açıdan modernlik, bireyin doğallığını tahrip ederek özgünlüğünü yitirmesine yol açmıştır. Çünkü toplumsal alanda artık bireysel duygular ve gerçeklik tükenmiş; yerine sahte bireycilik ve tatminkar yapay mutluluk oluşturulmuştur.

Frankfurt Okulu teorisyenlerini etkilemiş olan Weber ise modern dönemde toplumsal rasyonelleştirme süreçlerinin kaçınılmaz olarak özgürlük yitimiyle sonuçlanacağını, buna karşılık akılcılığın anlam yitimine yol açacağını tespit etmiştir. Buradaki anlam yitimi yabancılaşmış dünya demektir (Benhabib, 2006: 84).

Böyle bir dünyada ise modernliğin asıl özelliği rasyonelleştirme değildir. Modern dönem öncesi değer ve idelerle hesaplaşan akılcılık, bu hesaplaşma ve çatışmadan üstün

çıkarak, dünyayı eski anlam ve bağlarından koparmıştır. Weber'e göre modern dünya, artık büyüsunü yitirmiş bir dünyadır. Böylelikle Weber akılcılaştırmayı, değerlere, geleneklere bağlı bir dünya tasarımından vazgeçme, dünyanın büyüden arındırılması etkinliği olarak nitelemiştir (Özlem, 1990: 59). Frankfurt Okulu teorisyenleri de modernleşme sürecini irdelerken, Weber'in modern dünyada egemen gelişme olan akılcılık kavramına odaklanmışlardır. Akılcılık ile özellikle Adorno, Horkheimer ve Marcuse şu olguları kastederler: Fabrika, ordu, bürokrasi, okul ve kültür endüstrisi gibi kurumlar tarafından geliştirilen, daima etkili ve sonuç verici örgütsel teknikler vasıtasıyla toplumsal yaşamın bütün alanlarına yayılan yönetsel ve siyasal tahakküm.

Bu, sadece dışşal doğanın tahakkümünü sağlamak amacıyla bilim ve doğanın kullanılması ile ilgili değil, aynı zamanda insanlar arası ilişkilerin denetimi ve içsel doğanın yönlendirilmesi için uygulamaya dökülmesiyle mümkün hale gelir (Benhabib, 2006: 87-88). Bu olgular bize esas olarak, modern toplumda rasyonalite tarafından üretilmiş olan baskının, ekonomik sömürünün yerini aldığını göstermektedir. Böyle bir toplumsal yapıda ise, toplumun kendilerinden oynamalarını beklediği roller yüzünden insanlar her zaman gerilim içinde olurlar. Özgürlük ise bu gerilimin tesadüfen azaldığı anlarda birkaç kişinin sahip olabileceği ender bir sonuca dönüşmektedir. Bu nedenle Weber, modern toplumun akılcılaşması sürecinin bireyi özgürlüğünün yitimine ve modern toplumun adeta “büyük bir hapisane” oluşuna kaynaklık ettiğini vurgulamıştır (Kızılcılık, 2008: 288).

Bireyin özerk kişiliğinin ortadan kaybolmasının en kapsamlı sonucuysa “birey ve bireyin kendi kültürü arasında yaşayan bağlar”ın zayıflamasıdır. Dolayısıyla burada hakim söylemin her alanda olduğu gibi kültürel alanda da bireyi yönlendirip sınırlandırdığı görülmektedir. Bu yönlendirmeye daha önce de bahsettiğimiz gibi özerkliğini yitiren akıl araçsal hale dönüşmüştür. Eleştirel teorisyenlere göre incelenmesi gereken asıl alan da, araçsal akıl denilen ve özel olarak modern sanayi toplumunun gelişmesi sürecinde gözlemlenen totaliter tahakküm biçimleridir.

Araçsal akıl, dünyayı ve diğer insanları nasıl sömürebileceğini düşünmekte ve değerleri, bilgi ve yaşam açısından önemsiz bir role indirmektedir. Bu düşünce tarzı modern sanayi toplumunun tipik bir özelliğidir ve tahakküm yapılarıyla doğrudan bağlantılıdır (Marshall, 1999: 180). Çünkü modern toplum yapısı beraberinde tamamiyle kitleleşmiş, tek başına üretmez, tüketemez, düşünemez bireyler yaratmaktadır. Bu bağlamda eleştirel

teorisyenler çağdaş kapitalizmin totalleştirici eğilimlerini ve yeni tahakküm biçimlerini betimlemek için metalaşma, mübadele, şeyleşme ve fetişleşme gibi Marksçı kategorileri kullanmışlardır. Eleştirel teorisyenlere göre kapitalist modernlik, bireyin sonunu hazırlama tehdidi içermekte ve yeni bir tahakküm biçimi olarak kültür endüstrisi, tek boyutlu bir toplum yaratmaktaydı. Bu toplum modeli, Foucault'un çözümlemesini yaptığı modernlik pratikleriyle paralellik arz etmektedir. Foucault post-hümanist bir çerçevede, modern dönemde bireyin ölümü metaforuyla, onun modern teknolojiler tarafından üretilen bir nesne durumuna indirildiğini vurgulamaktaydı. Aynı şekilde eleştirel teoriye göre de, bireyin söntükleşmesi, nesneleşmesi; kapitalist sistemin kültür endüstrilerinin, bürokrasilerinin ve toplumsal denetim tarzlarının bir ürünüdür (Best ve Kellner, 1998: 263-264).

Temelde anlaşılan şudur ki; Frankfurt Okulu teorisyenlerine göre, kitle kültürü ve kültür endüstrisi, modern totaliterliğin devamlılığını sağlamaktadır. Bu nedenle kitle kültürü ve kültür endüstrisi eleştirisi, modernliğin kurmuş olduğu denetim ağının ve "demir kafes" in toplumun manipüle edilmesinde ne derece etkin bir işlev gördüğünü göstermek için son derece önemlidir. Kültür endüstrisi görünüşte toplumsal anlamda eşitlikçi bir yapı oluşturuyor gibi görünse ve bireyselleşmeye destek veriyor olma iddiası taşısa da esasında bunun tam da karşıtı bir konumda bulunmakta, bireyi şeyleştirerek/ nesneleştirerek makinenin bir dişlisi konumuna indirgemektedir. Modernliğin bünyesinde var olan bu demir kafesi Frankfurt Okulu teorisyenleri bireyin, kültür endüstrisi aracılığıyla denetim altına alınması olarak kullanmışlardır.

Özellikle teknolojik alanda yaşanan gelişmeler bu denetim ve tahakküm süreçlerine daha fazla hız katmaktadır. Teknolojinin hayatın her alanında yaygınlaşıp gelişmesi Avrupa'da otoriter rejimlerin denetimlerini artırmalarına hizmet etmektedir (Jay, 2005: 312).

Görülmektedir ki modernleşme süreciyle toplumsal tahakkümün yeni ve rasyonelleşmiş bir biçimi ortaya çıkmaktadır. Bu biçim bireyin kendilik bilincini reddederek, amaçlara ulaşmak için araçsal bir akıl oluşturan ve böylece bireyi tahakkümün nesnesi haline getiren bir biçimdir. Bunu ise modernite söylemleri içerisinde kültür araçları aracılığıyla yapmaktadır.

Bu bağlamda birey kendi üzerine düşünemez halde, farkına varmadan tahakkümün, baskının ve otoriter gücün etkisi altına girmektedir. Yani Adorno'nun da üzerinde sıkça durduğu gibi, Aydınlanmanın ve modernleşmenin ileri sürdüğü akıl

sadece ilerleme, özgürleşme değil; aynı zamanda iktidar, egemenliktir. Modernleşme artık giderek özgürlüğe doğru bir ilerleme sunmak yerine, daha karmaşık ve kültürel bir tahakküm aracı ile özgürlüğün yitimini sunmaktadır. Eleştirel teorisyenler içinse böyle bir toplumda yaşam, adeta yaşam olduğunu gizleyen bir ideoloji haline gelmiştir. Böyle bir ideolojik yapılanmada ise tahakküm sömürü yapıları kendini sürekli yeniden üreterek, bireyi sürekli baskı altında tutmaktadır.

Frankfurt Okulu teorisyenleri bu noktada moderniteyi ve süre giden toplumsal tahakkümün birey üzerindeki etkisini eleştirel teorinin önemli inceleme konusu yapmışlardır. Bu nedenle birey üzerinde kültürel baskı ile sağlanan tahakküm ve otoritenin nasıl bir etki yaptığı, bundan sonraki başlıklarla incelenecektir.

Bu bölümde otorite kavramına analitik bir bakış ile otoriteye ilişkin tanımlarla başlanıp, sonrasında kültür endüstrisinin birey üzerinde gerçekleştirdiği otorite ve tahakküm argümanları üzerinde durulacaktır.

3.2. Otorite Kavramına Genel Bir Bakış

Otorite kavramı birçok farklı biçimlerde tanımlanmaktadır. Bir çok düşünür otorite kavramı üzerine düşünmüş, kavramı sorgulamış ve kavramın içeriğini belirlemeye çalışmıştır. Bu nedenle öncelikli olarak otorite kavramı üzerinde durulacaktır.

Otorite sözcüğü İngilizcede *authority*, Latince'deki *auctorem* anlamına gelen yazar kelimesi, *augere*, *augi*, *auctum* fiillerinden türetilmektedir. Bu fiiller Türkçede artırmak, çoğaltmak, yetki vermek anlamlarında kullanılmaktadır. Romalılar ise *auctoritas* kelimesini otorite karşılığında kullanmışlardır (Mendel, 2005: 30). Ayrıca otorite kavramının bugünkü içeriğinin Roma hukuk ve siyaset düşüncesinden miras kaldığı noktasında bir uzlaşma vardır.

Yine bir çok araştırmacı otoritenin kavramsal içeriğinin Antik Roma'ya kadar uzandığını belirtmektedir. Bununla birlikte "otorite" kavramı, baskıcı bir kişiyi ya da sistemi tanımlamakta kullanılmıştır. Fakat yine de bu kavram tarih boyunca dört ayrı kuramla tanımlanmaya çalışılmıştır. Bunlardan ilki, ilk ve mutlak otoritenin Tanrı'ya ait olduğunu ifade eden teolojik ya da teokratik kuramdır. İkincisi, Platon'un adalet ve hakkaniyet ilkelerine dayandığı meşru otoritedir. Üçüncüsü, Aristoteles'in bilgelikle

öngördüğü otoritedir ve son olarak dördüncü kuram ise Hegel'in efendi-köle ilişkisine indirgediği otoritedir (Kojève, 2007: 7-8).

Öngörülen bu dört kuram otorite kavramını daha çok siyasal yönleriyle ele almıştır. Fakat biliyoruz ki otorite kavramı sadece siyasal literatüre bağlı bir kavram olmayıp, aile, eğitim, kültür, din ve hukuk gibi alanlarda da kullanılmaktadır. Özellikle geleneksel toplum yapısından modern toplum yapısına gelindiğinde kavramsal alanda da içerik farklılaşması görülmektedir. Artık otorite kavramı, modernite ile daha farklı bir söylem içerisine girmiştir ve Tanrısal ya da efendi tanımlamaları yerine egemen güç tanımlamasını beraberinde getirmiştir.

Genel bir bakış açısıyla modernliğin literatüründe otorite kavramını, bir güç imgesi olarak tanımlamak mümkündür. Toplumsal alanda bu güç, denetim ve nüfuz koşullarını kendi içinde barındırarak sağlanmaktadır. Aslında modern toplum Aydınlanma ile birlikte geleneksel yapının otoriter biçimini de eleştirmiştir. Fakat bu eleştiri, otoriter yapıyı ortadan kaldırmamış; aksine farklı bir şekilde bireye yeniden sunulmuştur. Hatta Kant'ın meşhur "Aydınlanma Nedir?" yazısında Aydınlanma projesinin tam kalbinde bu konudaki gerilimi ya da çatlağı görmek mümkündür: 'Aklını istediğin her konuda, istediğin kadar kullan –ama itaat et!' yani toplumsal makinenin bir parçası olarak güce kayıtsız şartsız itaat etmen gerekmektedir (Çınar, 2006: 233). Böylece modern toplum özgürlüklerin sınırını akla dayandırdığı itaatkar formda gerçekleştirmektedir. Birey egemen gücün, itaatkar olanın ona sunduğu tüm olanaklardan ve sınırsız özgürlüklerden yararlanabilir, fakat bunu sorgulamadan yapması beklenir.

Bu nedenle otoritenin tüm biçimlerinin aslında şu ortak özelliğe sahip olduğu görülmektedir: hepsi tepki yaratmayan bir eylem/etki uygulamaya olanak tanır, çünkü karşı eylemde bulunabilecek olanlar bilinçli ve iradi olarak bunu yapmaktan sakınırlar. Tersine insanların bir eyleme maruz kaldıkları her yerde, ona karşı eylemde bulunma yetilerini bilinçli ve iradi olarak reddettiklerinden, bir otoritenin müdahalesi saptanabilir (Kojève, 2007: 20). Modern toplumlarda gözlenen tepki, insanların kendilerini zayıf hissetmekten utanmaları biçiminde ortaya çıkmaktadır (Sennet, 2005: 55). Bu bağlamda modern toplumda otorite tanımlaması bir iktidar bağlılığı olmaktan çok kapitalist tüketim biçimi ve endüstriyel argümanlar ile şekillenmiş, sınıflandırılmış, bilinçsiz bir bağlılıktır.

Görünen o ki modern yapı otorite kavramını, geçmişte tanımlanın aksine fiziksel bir baskı aracı olarak değil, gönülden itaat ettirme yolu olarak tanımlamaktadır (Mendel, 2005: 11). Bu tanımlama bizi modern toplumun itaatkar bireyine ve kültür endüstrisinin birey üzerinden yarattığı sömürü ve tahakküm biçimlerine götürecektir. Frankfurt Okulu teorisyenlerinin bu konuda öne çıkardığı, eleştirel teori ve kültür endüstrisinin modern birey üzerinde oluşturduğu baskıcı yapısının analizini ele alınacaktır. Özellikle dikkat edilmesi gereken nokta olarak ise, kültür endüstrisi döneminde şeyleşmiş bir sözde kültürün ortaya çıkışı ve bu kültürün birey temelinde odaklandığı sorunlardır.

3.3. Kültür Endüstrisinde Otorite ve Birey

Frankfurt Okulu teorisyenleri, eleştirel kuram ve onun en önemli kavramlarından olan kültür endüstrisi düzeni ile bireyi şeyleştiren, sıradanlaştıran sisteme muhalif bir tavır sergilemişlerdir. Bu tavır ile eleştirilen nokta, insanın toplumsal gerçeklikten giderek soyutlanması ve gerçek olmayan sistem tarafından üretilen sözde kültürün yaratılmasıdır. Çünkü birey üzerinde sözde kültür üretimi ve gerçeklikten soyutlanan toplumsal yapı, kapitalist çıkarların otoriter ve baskıcı biçimini sürekli kılmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla bağımlı ve baskılanan bir toplumsal kültürün aynı zamanda tutsak edilmiş bir kültür olduğu tespitinden hareketle esas eleştiriye modern kapitalist topluma yönelmişlerdir. Ayrıca Frankfurt Okulu teorisyenleri kapitalizmin, insan-doğa dengesini bozmakla yetinmeyip, insanın insanla olan ilişkilerini de bozduğunu düşünmüşlerdir. Örneğin, Adorno'ya göre, her defasında kendini yaygınlaştıran ve doğa hakimiyeti olarak görülen egemenlik ilkesi, daha sonra (kendini) insanın insan üzerindeki egemenliğinde devam etmektedir (Adorno 2007: 21).

Yani modern toplumun getirdiği kapitalist süreç, insanın insanı sömürdüğü bir süreç olmuştur. Aynı zamanda bu toplum ve onun temel yapı taşları olan kurumlar da, insanın mutlu ve özgür doğasını tahrip etmişlerdir. Artık modern denilen birey, varlığını devam ettirebilmek için sosyal sistemin var olan koşullarına ve gerekliliklerine uyum sağlamak mecburiyetinde kalmaktadır. Böylesine bir egemenliğin ve mecburiyetin başlangıcı ise aydınlanma döneminin başlangıcına tekabül etmektedir. Çünkü özgürleşme vaadiyle gelen aydınlanma doğanın mistik ve gizemli tarafını akıl yoluyla açıklarken, diğer taraftan doğaya egemen olma için gücüyle karşılaşmıştır. Bu güç ise

zamanla doğa üzerinde insan egemenliğinin yanı sıra, insan üzerinde insanın egemenliğini de ortaya çıkarmıştır.

Yine Adorno aydınlanmanın da modern süreçte, dogal baskıyı kırmak için girişilen, ama doğanın bozulmasına neden olan her denemenin doğal baskının daha da artmasıyla sonuçlandığını iddia etmektedir (Becermen, 2009: 74). Bunu Adorno ve Horkheimer, “*Aydınlanmanın Diyalektiği*” eserinde; kültürün, egemenlik ilişkilerinin alanı konumuna gerilediğini ve artık dünyanın kültür sanayiinin süzgecinden geçilerek yürütüldüğünü ifade etmişlerdir.

Fakat tüm bu analizlere rağmen Adorno ve Horkheimer, okulun diğer üyelerinden farklı olarak bu konuda daha realist bir tavır geliştirmişlerdir. Onlara göre gelinen toplumsal süreçte suçu bütünüyle kapitalist sisteme veya moderniteye yüklemek doğru değildir. Okulun birçok düşünürüne özellikle de Horkheimer, Adorno ve Marcuse’ye göre modern toplum yapısı, kültür endüstrisi ile kitlesel, kolektif zihniyetin hegemonik olduğu otoriter bir sistemi ortaya koymaktadır. Bu sistem ise baskıladığı bireyi eleştir(e)meyen, düşün(e)meyen yığınlar haline getirmiştir. Yığınların oluşturduğu böyle bir toplum ise kitle toplumunu oluşturmuştur. Böylece modernite ruhen itaatkar, yaratıcı olmayan ortalama düzeyde birey oluşturmuştur. Kültür endüstrisi bunu özellikle eğlence argümanları ile yapmaktadır. Çünkü; eğlence ile sağlanan hemfikir olma zemini, kültür endüstrisinin konumunu sağlamlaştırmakta ve böylece tüketici ya da müşteri olan bireyin gereksinimi üretilip yönlendirilebilmektedir. Bu bağlamda birey, daha kolay denetlenebilir duruma gelmektedir.

Kısaca kapitalist modernite, kitleler üzerindeki egemenliğini kültür eliyle gerçekleştirmektedir. Yönetim altına alınmış bir topluma, yukarıdan empoze edilen toplumsal kontrolü gerçekleştirmenin etkin bir aracı olarak kültür, 20. yüzyılda endüstriyel bir evreye gerilemiştir. Bu gerileme, kültürün bireysel değerlerin sığınağı olacağı yerde, endüstrileşmeye dahil edilmek suretiyle özgürleşim ve insanî değerlerden çok, egemenlik ilişkilerinin alanı haline gelmesidir. Kültür alanı artık, standartlaştırılmış ürünleri ile kapitalizmin egemenlik ilişkilerinin taşıyıcısı durumundadır (Torun, 2009: 81). Bu durumu daha etkin kılmak için ekonomik üretim gücünü elinde bulunduranlar, teknik araçlar üzerinde de hakimiyet kurmaktadır.

Böylece egemen gücün nüfuzu, kültür endüstrisi ürünleri ile daha geniş bir tabanı etki altına alarak, bireysel tepkileri ve kendilik bilincini ortadan kaldırıp, nesneleşmeye maruz bırakılan yeni bir insan tipolojisi yaratmaktadır. Bu noktada Adorno'ya göre yeni insanı anlamak için; bu insanı, sürekli bir biçimde nesneleşmeye maruz kalan, nesnelere dünyasının izlerini taşıyan bir varlık olarak görmemiz gerekmektedir. Teknoloji ile birlikte, insan da tüm diğer nesnelere gibi mekanikleşmiş ve alınır-satılır ilişkilerdeki nesnelere biri konumuna gerilemiştir. Adorno, işte bu durumun bir sonucu olarak, *Minima Moralia* adlı eserinde teknolojinin, insanları nesnelere amansız ve denebilirse tarih dışı taleplerine bağımlı kıldığını söyler. İnsan artık mekanik yönergelere bağlanarak, mekanizmanın çizdiği sınırlar içinde yaşamak zorundadır. Daha da önemlisi, insanlar bu sınırlar içinde yaşamaya gönüllü bir biçimde katılmaktadırlar.

Teknolojik rasyonalitenin egemenliği altında, özgürlükten feragat edilmiştir. Mekanik yeniden üretimin A ve B filmleri veya fiyatları, farklı mağazilerdeki öyküleri, bu üretim mekanizmasının tüketicileri sınıflamak ve örgütlemek için kullandığı ideolojik araçlardır. Bu araçlar tüm bireyleri sisteme dâhil etmeyi amaçlayan mekanik yeniden üretimin sınıflama içeriğinde bulunan araçlardır. Birey, sistem içerisinde tüketici ya da müşteri olarak önceden belirlenmiş rollerle “*kendi tipi için seri halde çıkarılan ürünler kategorisi*”ni (Adorno ve Horkheimer, 2010: 10) incelemektedir. Kültür endüstrisi bu şekilde ürünler hakkında bireylerin bilinçleri üzerinde etki sağlayıp, bireyleri bu ürünlere yönlendiren bir işleve dönüşmektedir. Böylece kültür ürünlerinin bireyler üzerindeki yapay etkisi, onların gündelik hayatlarının somut gerçekliklerine dönüşmektedir. Bu bağlamda yönlendirilmelerin içine hapsedilen bireyin elinden imgelem, kendiliğindenlik ve farklı olabilme olanağı alınır.

“Kültür tüketicisindeki imgelemin ve kendiliğindenliğin körleştirilişini açıklamak için, psikolojik mekanizmalara inen ayrıntılı bir yoruma gerek yoktur. Örneğin; kültür ürünlerinin, özellikle en tipik olanı sesli filmin, nesnel yapıya gereği, seyircideki bu yetileri felce uğratan yapısına bakmak yeterlidir” “...Hipnotize olan bireyin bu ürünler karşısında özgün tepkiler vermesi de olanak dışıdır. Bir filmi izleyen seyirci yoğun bir ışık bombardımanı ve özel efekt yağmuru altında hipnotize edilir. Kullanılan teknik araçlarla ürün, tepkiyi önceden belirler” (Adorno ve Horkheimer'dan akt. Torun, 2006: 84).

Adorno'nun bu görüşü, birey olmanın özgün boyutunun toplumsal alanın sistematize bütünlüğü içinde eriyerek yok olmasına dayanmaktadır (Torun, 2006: 84). Bu bağlamda ise bireyin düşünme yetisi ve buna bağlı olarak düzeni değiştirme arzusu

ve olasılığı olmayacaktır. Böylece artık düzene, sisteme karşı devrimi düşünmek, gerçekleştirmek ve insanlık için daha iyi bir dünya hayalini hayata geçirecek bireylerin yerini, kapitalist kültürün yapay, biçimlendirilmiş sıradan bireyler alacaktır.

Özetle daha önce de ifade edildiği gibi otoriter yapı, bireyleri serbest bıraktığını söylerken tam aksine onların ruhlarına saldırmaktadır. Bireylerin ruhlarını hedef alan Kültür Endüstrisi, uyma davranışını bireyin içsel zorunluluğuymuş gibi dayatmaktadır. Böylece birey sisteme katılmayı kendisi seçtiği için, mekanizmanın dışına çıkmak düşüncesi neredeyse imkânsız hale gelmektedir. Kültür endüstrisi tam da bu noktada, sisteme kendi arzularıyla dahil olan bireylerin doğal ihtiyaçlarını karşıladığı iddiasıyla, ruhsal saldırısını kamufle eder. Böylece birey üzerinde despotik uygulamalarını, bireye hissettirmeden uygulamış olur.

Bunların dışında, Kültür endüstrisinin birey üzerindeki totaliter yapısı incelenirken Frankfurt Okulu teorisyenleri özellikle de Theodor W. Adorno, bu otoriter yapılanmanın farklı bir boyutunu da çalışma alanına açmıştır. Tabiki Frankfurt Okulu'nun ortaya koyduğu tüm kavramlardan ve yaptıkları tüm çalışmalardan bahsetmemiz mümkün değildir. Bu nedenle otorite çalışması, tezimizin genel konusu dahilinde olmamasına rağmen yapılan araştırmalar hakkında genel bir bilgi sunulması, Okul'un farklı alanlarda yaptığı analizleri ve özellikle de kültür endüstrisi dışında önem verdikleri diğer bir konu olan önyargı üzerine yapılan çalışmalara da küçük bir giriş niteliğinde olacaktır. Dolayısıyla Okul teorisyenlerinin dönemin koşullarına tek bir konu üzerinden çözüm aramak yerine farklı biçimsel konu ve çalışma ile farklı çözümler aradıkları da ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda kısa bir bölüm olarak Adorno'nun "*Otoriter Kişilik*" analizi üzerinde durulacaktır.

Otorite alanında yapılan bu çalışma, daha çok savaş sonrası dönemin toplumsal problemlerini anlamaya yönelik sosyal psikoloji alanına uygulanan önemli katkılardan sayılmaktadır. Genel hatlarıyla Frankfurt Okulu üyeleri, otorite konusundaki ilk çalışmalarına daha Nazizmin etkisiyle Almanya'yı terketmek zorunda kalmadıkları günlerde yönelmişlerdir.

Horkheimer'in Okul'un başına geçtikten sonra gerekli olarak gördüğü çalışma alanlarından biri de Alman proleteriyasının düşünce yapısını inceleyecek ampirik çalışmalar yapmaktır. Çünkü sadece teorik bir çalışmanın, Alman toplumunu analiz

etmede sağlıklı sonuçlar ortaya koyamayacağını biliyorlardı. Özellikle Adorno Okul içinde sadece teoriye değil, pratiğe de verilen önemi şöyle ifade etmekteydi: “İyi bir teori kadar pratik bir şey yoktur ve teori oluştururken en iyi şey pratikle doğrudan karşılaştırmaktır” (Batmaz, 2006: 57). Bu bağlamda Alman proleteryanının düşünce yapısı , otorite ve otoriter kişilik üzerine yapılan ilk çalışma olmuştur. Bu çalışma ile yaklaşık olarak üçbin işçiye dağıtılan soru kağıdında, işçilerin çocuklarının eğitimi, endüstrideki rasyonelleşme, yeni bir savaşın önlenip önlenemeyeceği ve devlet olgusundaki iktidarın nereden kaynaklanmakta olduğu gibi konulardaki düşünce ve tutumların saptanmasına çalışılmıştır. Çalışmanın sonucunda ise ampirik veriler, soruları yanıtlayanların büyük bir kısmının “otoriteryan” denen karakter özelliğine sahip olduğu ortaya çıkmıştır (Jay, 2005: 174-175). İşte bu karakter sendromu Frankfurt Okulu teorisyenlerini, sonraki yıllarda otorite çalışmalarını temel inceleme konularından biri yapmıştır.

Böylece bu araştırma konusunda 1940’larda, yine bir önceki otoriter tip araştırması sırasında geliştirilen, düzenlenen soru kağıdından yararlanılarak yeni ve önemli bir çalışma daha oluşturmuşlardır. Bu çalışma ise “Otorite ve Aile Üzerine Çalışmalar” başlıklı çalışmadır. Her ne kadar, çalışmaya yazdığı girişte Horkheimer’in da belirttiği gibi, otorite ve aile problemi Okul’un anlayışınca bir toplum teorisinin odağını oluşturacak en önemli problem olmamışsa da, ailenin maddi alt yapı ile ideolojik üst yapı arasındaki dolaylanımın işleyişindeki hayati öneminden dolayı, gene de, üzerinde ciddi çalışmalar yapılması gereken bir sorun sayılmıştır (Jay, 2005: 185). Bu nedenle önemli bir sorun olarak ortaya çıkan bu çalışma, Okul’un tüm üyelerinin katıldığı beş yıllık bir inceleme ve çalışmanın ürünü olarak oldukça önemlidir.

Çalışma sürecinde inceleme makalelerinden birinde Horkheimer, toplumsallaştırma süreci içerisinde ailenin yüklendiği işlevi üzerinde ve yine Erich Fromm’un “*Sosyal Karakter*” kavramı üzerinde durulmuştur.

Üzerinde durulan bir başka nokta ise, burjuva liberalizmi çağındaki aile ile modern çağın yaşanmakta olan dönemindeki aile arasında farklılıkların olduğudur. Çünkü burjuva liberalizmi çağındaki ailede baba çocuklar üzerindeki fiziksel üstünlüğünün yanı sıra ailenin geçimini sağlayan kişi olarak da otoriteye sahip bulunmaktaydı. Bu açıdan baba o zamanlar ev halkının hem doğal hem de rasyonel başı

idi. Kapitalizmin yaşanmakta olan döneminde ise, babanın nesnel toplumsal gücü ve konumu önemini yitirdikçe, baba otoritesi de gitgide ideolojik ve irrasyonel bir otoriteye dönüşmüş bulunuyordu. Bu değişme ise ekonomik gücü kalmaması nedeniyle, en çok da işçi sınıfındaki ailelerde söz konusuydu. Bu nedenle işçi sınıfındaki baba başta olmak üzere, baba otoritesindeki bu gerilemeye koşut olarak, ailenin dışındaki toplumsal kurumların “metafizik” cazibesine kapılmak ise zorunluymdu. İşte tam da bu noktada ailenin negatif, topluma-karşı çıkabilme yönündeki işlevlerinin gerilemesi yüzünden, günümüzün toplumlarında bireyler, toplumdaki diğer toplumsallaştırma kurumlarının çok daha dolaysız olarak etkisi altında bulunmaktadır. Modern toplum öncesi insanlara oranla değişime çok daha fazla direnen ve bu direnmesinde çok daha başka kaçamaklar bulabilen yepyeni tipte bir “otoriteryan kişilik” yaratmaktaydı (Jay, 2005: 187-188). Çünkü “otorite” aile içinde ve psikanalitik olarak varolmaktaydı. Bu sebeple araştırmalar daha çok sosyo-psikolojik bir araştırma olarak tanınmıştır (Batmaz, 2006: 48). Bu bağlamda Adorno’nun “Otoriteryan Kişilik” adlı çalışması ve otorite üzerindeki diğer tüm çalışmalar da yeni bir antropolojik tipin ortaya çıkışının göstergesi olarak sosyo-psikolojik bir araştırma alanı olarak sunulmuştur.

Adorno, otoriteryan kişilik çalışmasını 1950 yılında Else Frenkel- Brunswik, Daniel J. Levinson ve R. Nevitt Sanford ile birlikte, Horkheimer ve Samuel H. Flowerman tarafından yönetilen “Önyargı İncelemeleri” araştırmasının bir parçası olarak gerçekleştirmiştir. Bu ampirik çalışma anketlere, klinik testlere ve mülakatlara dayanıyor ve otoriteye bağlı bir dünya imgesini destekleyen karakter yapılarını araştırmak için özel olarak geliştirilmiş cetveller kullanmışlardır (Behrens, 2011: 164).

Araştırmalar ve çeşitli veriler bağlamında bakıldığında Adorno’nun kavramsallaştırdığı otoriter kişilik sendromu, “hoşgörmezlik, otoriteye boyun eğme, milliyetçilik, kurallara körü körüne bağlanma, dogmatiklik, sevgi yerine kuvvet ilişkilerine değer verme, tutuculuk, ayrımcı önyargı ve etnosantirizm gibi özellikler ile dinamik bir organizasyon içinde birleşmektedir” (Kağıtçıbaşı’ndan akt. Batmaz, 2006: 48).

Adorno ve diğer araştırmacıların çalışmaları sonucunda belirlenen bu otoriter tip, aynı zamanda dokuz temel kişilik ediminden oluşmaktadır:

- Alışılmışı Bağlılık: Uzlaşımsal, orta sınıf değerlerine katı bir biçimde bağlılık.
- Otoriteryan Boyun Eğme: Kişinin kendi kendisini üyesi saydığı grup/toplum içindeki idealize edilmiş moral otoritelere karşı boyun eğici, eleştirel olmayan tutumları.
- Otoriteryan Saldırganlık: Alışılmış, uzlaşımsal değerleri dinlemeyenlere karşı aşırı tepki gösterme, suçlama reddetme ve cezalandırma isteği, merakı.
- İçsellik Karşıtlığı: İçsel, öznel, öze ve özgüce ilişkin hayal gücüne karşı olma, düşçülükten hoşlanmama.
- İnsanüstü Varlıklara İnanma ve Tehtipleştirme: Mistik, metafizik belirleyicilere inanma ve katı bir biçimde kişileri tek özelliğe indirgeme.
- Güç, İktidar ve Sertlikten Yana Olmak: Hükmetme- boyun eğme- itaat, güçlü-zayıf ilişkisi; egonun gereğinden fazla önemsenmesi.
- Yıkıcılık ve İnsana İnançsızlık: Herkese ve her şeye karşı düşmanca his duyma, insanı kötüleme, horgörme, suçlama ve insana inançsızlık.
- Yansıtıcılık: Bilinçaltındaki duygusal ve zayıflık hislerini başkalarına atfetme, yansıtma; dünyanın insafsızlığına inanma.
- Cinsellik: Cinsel “olaylara karşı aşırı ilgi duyma.” (Batmaz, 2006: 51-52).

Görülmektedir ki tüm bu detaylı otoriter yapı araştırmalarında insanların yalnızca faşizmi benimsemekle kalmayıp, faşizmin suçlarına aktif olarak katılmak için nasıl bir eğilim içinde olmaları gerektiği sorusunun yanıtı, yani faşizmin psikolojik tarafları da söz konusudur.

Adorno ve ekibi çalışmaya iki temel hipotezle başladıklarını belirtmişlerdir: ilki, anti-semitizmin spesifik veya izole edilmiş bir fenomenin değil, daha geniş bir ideolojik çerçevenin parçası olduğu hipotezdir.

İkincisi ise bireyin bu ideolojiye açıklığı, onun psikolojik ihtiyaçlarına bağlı olduğudur. Bu nedenle çalışma temel ilgisini öncelikle “potansiyel faşist” bireye yöneltmiştir. Burada “potansiyel” sözcüğü, çalışmanın yapısı gereği antidemokratik propagandaya açık; ancak kesin bir şekilde faşist olduğu bilinmeyen veya halihazırda faşist örgütlere üye olmayan kişiler üzerinde yapıldığını vurgulamaktadır. Araştırmacılar hiçbir politik-sosyal akımın, demokratik kurumlara ve değerlere faşizm kadar büyük bir tehlike oluşturmadığını ve bireylerin faşizme yönelmesine yol açan kişisel özelliklerin bilinmesinin faşizmle mücadelede faydalı araçlar sağlayacağını ileri sürmüşlerdir. Buna bağlı olarak çalışmada “Eğer potansiyel olarak faşist bir birey varsa, o nasıl biridir?”; “Böyle bir kişinin içindeki düzenleyici mekanizmalar nelerdir?”; “Otoriter kişiyi ortaya çıkaran etkenler nelerdir?”; “Antidemokratik düşüncüyü oluşturan şey nedir?” gibi soruları yanıtlamaya çalışmışlardır (Özdemir, 2009: 73).

Tüm bu çalışma ve incelemeler, Adorno ve ekibi 1940'lar ve 1950'lerde oluşan faşist yapı, otoriter, baskıcı hükümet ve otoriter kişilik üzerinde durmuşlardır. Bu nedenle Adorno'nun kavramsallaştırdığı "otoriter kişilik", genel anlamıyla Frankfurt Okulu teorisyenleri kültür endüstrisi kavramından yola çıkarak birey üzerindeki otoriter analizinden farklı bir otorite analizi ve farklı bir otoriter kişilik tipolojisi çizmişlerdir. Genel olarak Frankfurt Okulu'nun ve özelden Adorno'nun çalışmaları üzerinde daha ayrıntılı bir bilgi, bizi tezimizin konusal bütünlüğünden uzaklaştıracağı için, yukarıda ifade edilmiş olan çalışmalar kısıtlı yönleriyle ele alınmıştır. Bu sebeple çalışmalar için verilen ön bilgi sonrasında tez konusunun bütünlüğü dahiline geçerek; kültür endüstrisi kavramının yarattığı otorite, birey ve tahakküm ilişkilerine yeniden dönelim.

3.4. Kültür Endüstrisinde Tahakküm ve Birey

Frankfurt Okulu Teorisyenlerinin "Kültür Endüstrisi" incelemesi, 20. yüzyılın insanlığa düzen kisvesi altında gerçeklik sunduğu kültürel pazarın temelinde yatan düzensizlik, baskı ve tahakkümü ifşa etmeye duyulan ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır. Bu sebeple bir çok araştırmacı teorisyenlerin çalışmalarının merkezinde 'yönetim altına alınmış dünya' düşüncesi yer almaktadır (Torun, 2006: 18). Bunun en açık ifadesi olarak, Aydınlanmanın geçirdiği dönüşüm sürecinde araçsal aklın ortaya koyduğu faşizm görülmektedir. Örneğin Adorno faşizmin, insanın baskılanmış mitik geçmişinin yeniden çıkışı olduğunu söylemektedir.

Nitekim Adorno, Horkheimer ve diğer Frankfurt Okulu teorisyenleri, özellikle eleştirel teoride araçsal aklın doğa ve insanın içindeki doğal yanlar üzerinde tahakküm kurmakta olduğuna dikkat çekmektedir. Tam da bu nedenle, Aydınlanma felsefesinin savunduğu 'gelişme', 'ilerleme', kendisinin antitezi denecek bir durumun oluşumuna neden olurken; modern kontrol tekniklerini kullanabildiği için, gelmiş geçmiş bütün barbarlıklardan daha acımasız ve daha kaba bir barbarlığa gelip dayanmaktadır. Özellikle 20. yüzyıl dünyasının otoriter örgütlenmeler yolu ile yönetim altında tutulduğunu düşünen teorisyenler; günümüz modern tekniğinin, totaliter örgütlenmeyi güçlendirdiğini ve devamlılığını sağlamadaki en önemli faktör olduğunu dile getirmişlerdir (Torun, 2006: 18-19).

Günümüzde kültürel alan, tikelin bütüne ait kılındığı, bütüne teslim olduğu bir yer halini almıştır. Öyle ki, statükonun devamlılığının garantörü haline gelen kültürel

sistem, yirminci yüzyılda, her unsuru ile bireyi bütüne bağımlı kılan ve bireyin elinden tüm özerkliğini alan bir karakter taşır. Böyle bir durumda ise günümüz modern kapitalist sistemin içerisine hapsolmuş dünya görünümü, birey üzerinde oluşan tahakküm nesnesini de belirginleştirmektedir. Bu nesneleşme, kültürel olanın bireysel yaşamda tüketim alanına sızması biçimindedir. Bu bağlamda kültürün endüstri biçiminde sunulup, pazarlanması dünya'yı biçimlendirirken; aynı zamanda bireyleri, onlara sunulan ürünlerle kuşatılmış birer özne haline getirmektedir. Özellikle Frankfurt Okulu Teorisyenlerinin de dile getirdiği gibi özne üzerinde kuşatılmışlık, tahakküm oluşturma kanalları, kitlesel tüketim ve beraberinde getirdiği kültür endüstrisi ile asıl işlevini yerine getirmektedir. Burada başta kitle iletişim olmak üzere bir çok araç vasıtasıyla kültür endüstrisi temelinde sunulan ve dağıtılan ürünler, birey üzerinde tek tip davranış kalıpları yaratmaktadır. Bu yeni kalıplar bireyi baskı ve sömürü altında tutmanın modern bir görünümünü oluşturmaktadır. Yani birey üzerindeki tahakküm ne eski çağlarda olduğu üzere dini söylemler üzerine hapsolmuş ne de liderlik kisvesi altında ezilmiştir.

Günümüz modern dönemi artık bireyi teknolojik ve bilimsel argümanlarla ele geçirmeyi amaçlamıştır. Bu amacın en büyük hizmet alanı ise "kültürel alan" olarak belirlenmiştir. Böylece bireyin üzerinde yaratılan sömürü ve tahakküm sistemi, sunulan kültürel pazar üzerinden verilir, birey tarafından ise farkedilmeden içselleştirilir. Bu pazarı sürekli kılmak için ise kitle iletişim araçları etkili bir şekilde kullanılmıştır. Yani modern toplumda kitlesel araçlar ve bilimsel argümanlar, insana ve doğaya her zamankinden daha çok egemen olmak üzere düzenlenmiştir. Örneğin bu konuda Raymond Williams, kitle kültürünün oluşmasında, tahakküm altındaki kitlenin, kitle iletişim araçları tarafından hegemonyayı olumlamak zorunda bırakıldığına dikkat çekmiştir. Dolayısıyla burada ifade edilen temel nokta; kültür endüstrisindeki tüketim kalıplarının, bireyin baskı altında olduğunu farketmeden, egemen söylemleri sıradanlaştırarak, ürünlerin tüketimine neden oluşudur. Yine, kitle iletişim araçlarının tüketim olgusuna etkisi üzerinden devam edersek, bu olguyu azdıran reklamcılığın manipülatif gücünden de bahsetmemiz gerekir. Çünkü aslında reklam, tekel koşulu altında ne kadar anlamsız görünürse o kadar güçlü, etkili duruma gelmektedir. Dolayısıyla reklam ve kültür endüstrisi, hem teknik hem de ekonomik açılardan iç içe geçmiş, bütünleşmiş durumdadır. Her iki durumda da aynı şey sayısız yerlerde görülebilir; aynı kültürel ürünün mekanik olarak yeniden üretilmesi sağlanabilir haldedir.

Reklamcılıkta da kültür endüstrisinde de saptanan standartlar çarpıcı ama bilinen kolay çekici, belli bir beceri ve ustalığın ürünü ve sade özelliklere sahiptir. Hedef ise aptal ve isyankar olarak nitelenen tüketiciye tahakküm edecek güce ulaşarak onu boyunduruk altına almaktır (Horkheimer ve Adorno, 2010: 215). Burada kültür endüstrisi tüketicisi için ürettiği ürünlerde, eski olanla tanıdık olanı yeni bir nitelikte birleştirme görevindedir. Bunu yaparak, kasıtlı olarak tüketicileri kendisine uydurmaktadır. Eski olanın sürekli ve tekrar tekrar sunulduğu bu döngü böylece bireyi de, bireyin satın aldıklarını da sahteletmektedir. Reklamın kültür endüstrisindeki zaferi işte budur: tüketicinin, sahte olduklarını gördüğü halde, bastırılması zor bir istekle kültür metalarını almaya ve kullanmaya devam etmesi (Adorno, 2009: 23).

Bu da gösteriyor ki kültür endüstrisinin asıl odak noktası birey değil, kar güdüsüdür. Bu kar güdüsü ise dolaysız olarak kültürel formlara aktarılmıştır. Bu sebeple kültür üzerindeki ticari kaygılar da dolayısıyla bireyi değil direk olarak tüketimi ön plana koymaktadır. Yani, sunulan her şey bireye hitap edilmişse de birey kültür endüstrisinde hükmedici ya da özne konumunda değil, nesne konumunda ve ikincil planda kalmaktadır. (Adorno, 2003: 76-77).

Bu bağlamda görülmektedir ki kitle iletişim araçları, kültür endüstrisinin tüketicisi üzerinde yönlendirici bir etkiye sahiptir ve bu etki bireyi atomize bir varlık olarak baskılamaktadır. Yani Horkheimer'in "*Akıl Tutulması*" adlı eserinde de vurguladığı gibi kitle kültürünün sunduğu bütün araç ve kolaylıklar, bireysellik üzerindeki toplumsal baskıları güçlendirmekte ve bireyin direnme imkanını, modern toplumun atomize edici işleyişi içinde kendini koruma imkanını elinden almaktadır (Horkheimer, 1990: 166). Bunun dışında kültür endüstrisinin birey üzerinde etkili ve etkin olduğu bir diğer tahakküm aracı da tüketim baskısıdır.

Tüketim baskısı, bireysel gereksinimlerin yalnızca endüstri tarafından karşılanabileceği türündeki söylem aracılığıyla değil, endüstrinin karşılamadığı gereksinimlerin karşılanmasının olanaksız olduğu mesajıyla da gerçekleşir.

Bütün bunların sonucunda kişilerin bireyselleşmesi engellenip onlara salt tüketici rolü yakıştırılarak, bu rolün dışına çıkmalarına olanak verilmemiş, tüketim ideolojisi onlara kabul ettirilmiştir (Atiker, 1998: 55). Yani tüketim ideolojisi bireyin ürüne sahip olmasını istemez. Ayrıca tüketiciye hiçbir zaman doyum sağlamaz. Böylece kültür endüstrisinin tek yaptığı durmaksızın vaat ettiği şeylerle tüketiciyi sürekli aldatmaktır. Olay örgüleri ve ambalajlamayla verilen haz senedinin vadesi sürekli uzatılır: aslında yalnızca vaatten ibaret

olan bütün bu gösteri haince bir biçimde, hiçbir zaman gerçekleşmez (Adorno ve Horkheimer, 2010: 186). Dolayısıyla bu ilke bir yandan tüm tüketici gereksinimlerinin kültür endüstrisi tarafından giderilebilmesini dayatırken, öte yandan da bu gereksinimleri önceden insanın hep bir tüketici, sadece kültür endüstrisinin bir nesnesi olarak yaşamasını sağlayacak bir biçimde düzenlemektedir. Kültür endüstrisi bu aldatmacayı tüketiciye doyum diye yutturmakla kalmaz, bunun da ötesinde tüketicinin zihnine, ona ne sunuluyorsa onunla yetinmesi gerektiğini kazır (Adorno ve Horkheimer, 2010: 189). Böylece konumunu sağlamlaştıran kültür endüstrisi tüketici gereksinimleriyle istediğini yapabilir hale gelebilir; bu gereksinimleri üretebilir, yönlendirebilir ve denetim altına alabilir. Bu durumda kültür endüstrisi bireyi, tüketim olgusu ile ideolojik olarak baskılamakta ve tahakküm altına almaktadır.

Yani kültür endüstrisi temelde bireye belli bir yaşam alanı tanıyor gibi görünse de aslında onların bireyselliklerine temelden karşı çıkmaktadır. Bu anlamda bireysellik denetlenen bir boyut olmaktadır. Kişiyi ancak kurulu düzenin işleyişine engel olmayan son derece dar bir alanda farklılaşma imkanı tanınmaktadır. Sonuçta kişi hem sistemin gücü ile özdeşleşme hem de onun tarafından araçsallaştırılma baskısına boyun eğmektedir (Adorno'dan akt. Atiker, 1998: 56). Bu yolla kültür endüstrisinin savunduğu, bireyin özgürlüğü ve idealleri için mücadele etmekten vazgeçmesi ve kitleye teslim olmasıdır. Böylece kültür endüstrisi bireyi bir başkasının yerine geçebilecek bir yedek olarak görmektedir.

Artık birey olarak herkes bir başkasının yerine ikame edilebilmektedir (Adorno ve Horkheimer, 2010: 194). Örneğin; değişik dergilerin ya da filmlerin değişik fiyat ve beğeniye hitap eder tarzda sunulması aslında bütünüyle tüketicileri sınıflandırma, organize etme ya da etiketleme olayıyla ilgilidir.

“Kimse kaçmasın diye herkes için bir şeyler öngörölmüştür, farklar tasviye edilerek birbirine uydurulmuş ve çekici kılınmıştır. Halka düşen görev, kendi tipi için seri halde üretilen ürünleri tüketmektir” (Adorno ve Horkheimer, 1996: 167).

Bu anlamda görülüyor ki kültür endüstrisi kavramını ortaya çıkararak eleştirel kuram teorisyenleri kültürün, insanı geçmiş dönemdeki tahakküm yöntemlerine ve pratiklerine oranla çok daha ince ve etkin yöntem ve pratiklerle cendere altına aldığını ifade etmişlerdir (Jay, 1989: 313).

3.5. Tahakküm, Sömürü ve Doğa

Frankfurt Okulu teorisyenlerinin ortaya koyduğu, endüstriyel dünyanın içerisine sıkıştırılmış olan ‘kültür’ kavramının tanımlayıcı içeriği modern dönemle birlikte büyük imalatçıların ve şirketlerin hakimiyeti altına girmiştir. Hakimiyetin bu etkin gücü ise bireysel olan ve zamanla kültüre yansıyan tüm özellikleri kaybetmekle beraber bireyin öznel ve tekil dünyasını da yitirmesine sebep olmaktadır. Bu durumda kültür endüstrisinin yapmak istediği; bireyi nesnel duruma getirip, onu tüketimin bir parçası haline dönüştürürken, doğayı da aynı hızla sömürmektir. Buna göre doğa tüketim haznesinin içerisinde ve dışsal bir nesne konumundadır. Bu konumda insan ve tüketim ilişkileri üzerinde kurulan denetim, özellikle bilim aracılığıyla doğanın tahakküm altına alınmasında etkin bir rol oynamıştır.

Doğanın tahakküm altına alınışı sadece kültür endüstrisinin getirdiği bir durum değildir. Doğa, aslında daha önceleri önemli ayrıntıları keşfetmek ve yeni bilgiler oluşturmak üzere Aydınlanma’nın ve beraberinde getirdiği pozitivizmin temelinde bir araç haline getirilmiş ve sömürülmüştür. Yani doğa Aydınlanma ve sonrasında özellikle modern kapitalist sürecin, üzerinde en çok sömürü aracı oluşturup, uyguladığı yapı olarak karşımıza çıkmıştır. Bunların en açık ifadesi olarak örneğin, Aydınlanmanın geçirdiği dönüşüm sürecinde araçsal aklın ortaya koymuş olduğu yapıyı gözlemleyebiliriz. Bu süreç içerisinde insan ve doğa, niceliksel bir olgu içine alınmış ve bu durum modern kapitalist sürece geçildiğinde daha derin bir sömürü aracı oluşturmuştur.

Böylece ilerleyen süreç bizi, her şeyin metalaştırıldığı, doğa ve insana dair ne varsa tahakküm altına alındığı bir döneme götürmektedir. Bu durumda Frankfurt Okulu teorsiyenleri aydınlanmanın, insanı ve doğayı ele geçirebilmek için akli araçsallaştırdığı bir sürece vurgu yapmaktadır. Süreç içerisinde araçsal akıl, doğa ve insanın içindeki doğal yanlar üzerinde tahakküm kurmakla kalmamış onları temel argümanları ile birer sömürü nesnesi haline dönüştürmüştür. Nitekim aynı oluşum bilimsel pozitivizm çalışmalarında da boy göstermiştir. Dolayısıyla hem aydınlanma ve pozitivizmin hem de modern çağın “Kültür Endüstrisi” kavramları önce doğayı sonrasında ise bireyi rasyonelleştirdikçe otomotlaşan bir hale getirmektedir. Tüm bunlar gösteriyor ki kültürde olduğu gibi bilim ve doğa, modern kapitalizm tarafından kitleleri uyutma

amacında bir sosyal kontrol aracı olarak sistem içinde kullanılmakta ve sömürü sistemini sıradanlaştırmaktadır.

Frankfurt Okulu teorisyenleri, doğanın tahakküm altına alınarak sömürülüşünde kapitalist sistemin izlerine de değinmekte ve artık bu sistemin Marx'ın malzemesi olan kapitalizm anlayışına bağlı sistemden daha farklı olduğunu ileri sürmektedirler. Bu bağlamda Frankfurt Okulu düşünürleri aralarında bazı farklar olsa da, kapitalizm tanımlamasında belirli bir ortak paydayı paylaşmaktadırlar. Düşünürlerin bu ortak kapitalizm görüşlerini bize Delalioğlu (2007), David Held'in "Introduction to Critical Theory" adlı eserinden şöyle aktarmıştır:

- 1) Çağdaş toplum, kapitalist üretim biçiminin egemen olduğu bir meta toplumdur. Ürünler, insan istek ve gereksinimlerini karşılamak için değil, değer ve karı gerçekleştirmek için üretilirler,
- 2) Ürünlerin meta olma niteliği sadece değişimleriyle değil, soyut düzeyde değişimleri ile belirlenir. Soyut emek, zamana dayanan değişim, üretim sürecinin öznel yanını etkilediği gibi nesnel biçimini de etkiler,
- 3) Kapitalist toplumsal sürecin birliğini sağlayan toplumsal ilişkilerin toplamı, onun fetişleşmesini ve şeyleşmesini sağlar. Değişim, dağıtım ve tüketimden kaynaklanan toplumsal ve maddi ilişkiler doğrudan anlaşılır değerlerdir; ancak bir yanılsama perdesi ardındadırlar, metaların fetişizmi ile maskelenirler,
- 4) Kapitalizm uyumlu bir toplumsal bütün değildir. O, hem metaların üretimi hem de yanılsama alanında çelişkilerle temellenir. Egemen üretim ilişkileri, üretimin gelişmiş güçlerini engeler ve bir dizi çelişkiye neden olur. Dahası, işçi kitlesinin, üretim araçlarından kopması sermaye sınıfıyla arasında doğrudan bir çelişki oluşturur. Bu çelişkiler, ekonomik alanın dışında, kültürel alanda da boy gösterir. Toplumsal olarak üretilmiş yanılsamalar (ideoloji) ve verili olan arasındaki çelişki krize neden olur,
- 5) Sermaye yoğunluklu sanayilere doğru var olan genel eğilim, sermayenin yoğunlaşmasına neden olur. Serbest Pazar, yavaş yavaş yerini standart malların oligopolleşmiş ve tekelleşmiş kitlesel üretimine bırakır,
- 6) Sermayenin organik bileşimindeki yükselme, zaten istikrarsız olan birikim sürecini kötüleştirir. Bu süreci devam ettirebilmek için, egemenler, emperyalist genişleme ve savaşın da dahil olduğu her türlü yolu denerler.

Bu noktada, yukarıda maddeler halinde ifade edilmiş olan kapitalizm anlayışı Marx'ın kapitalizm anlayışından bazı noktalarla ayrılmaktadır. Öyle ki Frankfurt Okulu teorisyenleri "*Kapital*" eserindeki ekonomi politik eleştirisinin geçerliliğini tamamiyle reddetmeden, modern dönemin kapitalizm algısı ve çözümlemesinde sadece ekonomi politığın yeterli olamayacağını vurgulamışlardır. Modern dönemin kapitalizm algısı artık, ekonomik alana bağlı olmaktan çok ideolojik ve kültürel alan üzerinden

şekillenmiş ve ayrıca devlet ile sermaye birbirinden ayrılmayacak biçimde birbirinin içine geçmiştir. Burada Held'in ifadesine göre, modern kapitalizm döneminde toplumsal işbölümünün sürekli gelişmesi ve pazarın rolünün azalmasının bir sonucu olarak "sınıf toplumunun özü" daha da belirgin hale gelmiştir. bu durumda egemenlik artık kişisel olmaktan çıkmıştır. İnsanlar, oluşmasında pek katkılarının olmadığı amaçların gerçekleşmesinin araçları haline gelmişlerdir. Toplumsal ilişkiler daha az anlaşılır hale gelmiştir. Sonuç olarak, genel tikeli; kapitalist üretim biçimi bireyi kuşatmıştır.

Horkheimer'a göre, kar ve gelişmeye şartlanmış bugünkü üretim süreci, insana değil kendine hizmet etmektedir. Yani Marx ve Engels'in öğretisi toplumu anlamak için hala gerekli, fakat yeterli değildir. Dolayısıyla; büyük boyutlu teknolojinin gelişmesi, ticaretin artması, iletişim araçlarındaki gelişmesi, hızlı nüfus artışı, uluslararası politik düzen, vb. birçok etken Horkheimer ve Adorno'yu kapitalizmin birey ve doğa üzerinde yarattığı sömürü sorununa yönlendirmiştir (Dellaloğlu, 2007: 47-48).

Kapitalizmin etkisini giderek arttırdığı bu yeni sömürü sistemi, kültürel yapıyı ele geçirerek birey ve doğa üzerindeki egemenliği farklı bir biçimde sürdürmeye devam etmektedir. Doğa ile tüketen birey ilişkisi de kapitalist sistem içerisinde önemli bir ayrıntıdır. Kapitalizmin sunduğu ve kültür endüstrisinin birey üzerinde bıraktığı sahte mutlulukla ilgilidir. Çünkü modern insan haz ve lükse özendirilip sürekli doyumsuzluk hissiyle tüketim kalıpları içerisine dahil edilirken, doğayı da kendi ihtiyaçları doğrultusunda sömürmektedir. Böylelikle kültür endüstrisinin, birey üzerinde uyguladığı yanlış bilinç oluşturma ve yanlış ihtiyaç yaratma teorisi hem bireyi hem de doğayı egemenlik altına almasında önemli bir yardımcı kaynak olmaktadır. Bireyi sürekli tüketici konumuna sürükleyerek, tükettiği hiçbir şeyden doyum sağlamama düşüncesini birey üzerinde hakim kılma çabası, diğer taraftan doğanın tüketim için kullanılmasını da beraberinde getirmektedir. Burada görülmektedir ki modern kapitalist toplumun tüketim pazarında oluşturduğu her yeni ürün bireyi ve doğayı sömürü malzemesi haline dönüştürmektedir.

Frankfurt Okulu teorisyenlerinden Marcuse (1972), bu sömürüyü şöyle ifade etmektedir: "teknolojiyi ve bilimi ele geçiren sanayi toplumu, kaynaklarından her zaman daha etkili biçimde yararlanabilmek için insana ve doğaya her zaman daha etkili bir biçimde egemen olmak üzere düzenlendi." Yani kapitalist çıkarlar, gün geçtikçe doğa ve insan üzerinde her şeyi araçsallaştırıp yararcılık bağlamına alarak onları her

defasında daha çok egemenliği içine almaktadır. Bu bağlamda, kapitalist çıkarlar özelde tüketici haline getirdiği bireyi düşünmeye sevk etmek yerine onu Adorno ve Horkheimer'a göre, kültürün endüstrileşmesiyle bir tahakküm aracına dönüştürmüştür.

Genel olarak bunların yanı sıra Frankfurt Okulu teorisyenleri, öznel aklın giderek kalıplar içine alınmasının temel ve öncelikli nedeni olarak da Aydınlanma'nın amacından sapmasını görmüşlerdir. Çünkü belirttiğimiz gibi, dogmaların ve mitlerin ortadan kaldırılması amacıyla yola çıkan Aydınlanma düşüncesi amacından saparak, kendisini bir mit haline dönüştürmüştür. Dolayısıyla, Aydınlanma'nın öngördüğü, aklın toplumsal yaşama egemen olması ve böylece her alanda ilerleme düşüncesinin hayata geçirilmesi ideali çıkmaza girmiştir. Adorno ve Horkheimer'a göre, aklın egemenliği artık insanlığın ilerlemesini öngörmemektedir.

Doğayı egemenlik altına almak isteyen akıl, artık insanları da egemenliği altına aldığı savunulan Adorno ve Horkheimer, aklın egemen sistemin bekası için bir tahakküm aracına dönüştürüldüğünü ileri sürmektedir. Bu tahakküm süreci de kültür endüstrisi tarafından hayata geçirilmektedir. Bu noktada Adorno ve Horkheimer'ın kültür endüstrisi eleştirilerinde karşı çıktığı temel unsur kültürün endüstrileştirilmesi ve egemen sistem tarafından yine sistemin çıkarları için araçsallaştırılmasıdır. Böyle bir durumda ise Adorno ve Horkheimer, kültür endüstrisinin tahakkümü altında varlığını sürdüren bireylerin giderek nesneleştiğini ileri sürmüştür.

Kurt'a göre (2009), Aydınlanma sonrasında bilimsel ve teknolojik alanda gelişen sanayi toplumuyla beraber aklın doğadan özgürleşimini vurgulayan Aydınlanma düşüncesinin ve pratiğinin yerini insanı, doğayı bir nesnelere dizgesine ve tahakkümünün aygıtlarına dönüştüren yeni bir düşünce geliştirmiştir.

Görülmektedir ki Aydınlanma kendi kendini yok ederken kapitalist modern toplum insanlığın ve doğanın üzerinde ilerlemeci tahakküm ruhunu devam ettirmiştir.

“Bu konuda Adorno Aydınlanma'nın kendi ideallerine neden ihanet ettiğine ilişkin bir açıklama olarak, Aydınlanma'nın özne ile doğayı çok net çizgilerle birbirinden ayırması sebebinin olduğunu ileri sürmektedir. Mit, insanı doğaya tabi kılarken, Aydınlanma doğayı insana tabi kılmıştır. Bu mutlak ayırım, insanın içinde yer aldığı doğayı kendisine dışsal bir unsurmuş gibi algılamasına ve doğanın insan için bir nesne olarak algılanmasına neden olmuştur” (Dellaloğlu, 2007: 21).

Ancak, insanın kendisinin dışında gördüğü ve üzerinde egemenlik kurmak istediği doğanın bir parçası oluşu, bir gerçeğin göz ardı edilmesine neden olmuş ve insanın doğayı egemenliği altına alma mücadelesinde dolaylı olarak doğanın bir parçası olan kendisi üzerinde de bir egemenlik yaratmıştır. Çünkü, insan da içinde yaşadığı doğanın yazgısını paylaşmak durumunda kalmıştır. (Demirhan, 1992: 78).

Nitekim bu süreçte, Aydınlanma'nın bireyi ve doğayı getirdiği böylesine bir noktaya, kapitalist modernite de dahil olmaktadır. Artık kitleler üzerindeki egemenlik, kapitalist modern toplumda kültür aracılığıyla gerçekleşmektedir.

Yönetim altına alınmış bir topluma yukarıdan empoze edilen, toplumsal kontrolü gerçekleştirmenin etkin bir aracı olarak kültür, 20. Yüzyılda endüstriyel bir evreye gerilemektedir. Bu gerileme, kültürün bireysel değerlerin sığınağı olacağı yerde endüstrileşmeye dâhil edilmek suretiyle özgürleşim ve insanî değerlerden çok, egemenlik ilişkilerinin alanı haline gelmesine sebep olmaktadır. Teknolojinin insanlar üzerinde bu denli büyük bir etki yaratmasının temelinde, ekonomik aygıtı elinde bulunduranların teknolojiyi toplumsal denetimin etkin bir aracı olarak kullanmaları olgusu yer alır. Yayın şirketleri elektronik sanayide gerçekleşen yeniliklere, sinema şirketlerinin varlığı ise bankaların varlığına bağımlı kılınmıştır ve kültürel üretim her alanda teknolojik gelişmelerin bir alt alanı durumuna indirgenmiştir.

Dolayısıyla 21. yüzyılda insan, doğa ile arasındaki ilişkiyi tekrar gözden geçirmelidir. Bugün doğayı isteklerinin kölesi haline getiren insan, kendi yaşam olanaklarını tüketmeye doğru giderken, bir parçası olduğu doğanın hakikatini kavramaktan da giderek uzaklaşmaktadır. Doğanın da kendinde varlık olarak ele alınması gerekir. Onun bir nesne konumuna indirgendiği baskı altına alıcı eylemlerin sonuçları, yine insanı vuracaktır.

Genel bağlamıyla Frankfurt Okulu teorisyenleri, temel olarak doğaya üstünlük atfeden, insanları efsane ve mitlerden kurtaran ve tüm bunların sonucunda bireyi, insani olmayan belirlenmiş ilişkiler yasasına mahkum eden Aydınlanma geleneğinin ve sonrasında gelişen kapitalist toplum yapısının, insanı ve doğayı totaliterlik bağları ile kuşattığını ifade etmektedirler.

3.6. Tahakküm, Otorite ve Kültür Endüstrisi

Bu sürecin son aşaması kültür endüstrisi ile tüketim kalıplarının birey üzerinde kurduğu totaliter yapılanmadır. Egemen ideolojinin kültürel alana yaptığı baskı, toplumsal alanın her kısmında bireyi etkilemektedir. Bunu yaparken de kitle iletişim araçları, toplumsal ilişkiler, reklam ve diğer tüm kültürel ürünleri kullanır. Egemen ideolojinin bütün bu baskılayıcı araçları beraberinde modern insanın kendi ürettiklerine yabancılaşmasını ve yine “kendi ürettiklerinin kölesi” durumuna gelmektedir (Adorno ve Horkheimer’den akt. Özbudun ve Demirer, 2011: 1).

Modern toplumda her şey araçsallaşmış ve bir işlev kazanmıştır. İşlevsel olmayan hiçbir şeyin toplum içerisinde yaşama hakkı kalmamıştır. Bu durumda bireye hitap eden tüketim kalıpları da, onun ait olduğu statü ve gelir durumuna göre tüketmeye yönlendirmektedir. Tüketim zorunlu değildir, aksine birey üzerinde gereksinim duygusu yarattığı için gönüllülük esası oluşmaktadır. Böylece birey toplumsal alanda kendi retorliğini kurmak yerine hazır olana, sunulana sorgulama yapmadan yönelmektedir. Bu andan itibaren endüstri, kültür alanından yararlanarak her şeye benzerlik ve özdeşlik katmakta bunu yaparken, bir yandan da egemen sistemin otoriter yapısına boyun eğmeye neden olmaktadır. Bireyi farketmeden içine alan sistem belli bir zaman sonra onu modern toplumun tüketim nesnesine dönüştürerek, şeyleştirmektedir.

Adorno’ya göre modern süreçte birey üzerinde kurulan otoriter sistem, kültürel fenomenlerin hemen hemen hepsinde karşımıza çıkan bir olgudur. Örneğin Adorno’ya göre, astroloji bile kültür endüstrisinin ürünlerinden biri olarak görülür. Bunu Held şöyle açıklamaktadır:

“Adorno’ya göre, geleneksel astroloji kurumsallaşmış “batıl inanç”tır. Astrologlar, özel durumları hakkında hiçbir şey bilmedikleri insanlara “otoriter” tavsiyelerde bulunurlar. Sihirli otoriteleri, birtakım günlük strateji ve taktiklerde gizlidir. Yıldızlar tarafından bahsedilmiş bilgiye dayanırlar. Tavsiyelerin “keyfiliği”, bu “kurgusal akılsallık” ile gizlenir. Bilginin kökeni hiçbir zaman kişiselleşmez. Astroloji, kişinin kaderinin iradesinden bağımsız olduğu iddiasındadır ve yaşamın düzenini doğal olarak görür. Mutluluk için tavsiyeleri, bastırılmış istek ve gereksinimleri unutup, mesleki konumun, toplumsal hiyerarşinin, aile yaşamının değişmezliğini kabul etmektir. Astroloji için “akılsallık”, özel çıkarları verili toplumsal yapıyla uyumlu hale getirmektir. Astroloji bir yandan bireyciliği desteklerken, diğer yandan bağımlılığı ve uyumlu olmayı önerir” (Dellaloğlu, 2003: 22-23).

Böylece kültürel ürünlerin tümünde birey üzerine oluşturulmuş olan gizli otoriter sistem bulunmaktadır. Bu sistem belirli dizgelerle bireyi kontrol altına alırken, ona aynı zamanda yanlış bilinç ve gereksinim sunmaktadır.

Sonuç olarak Frankfurt Okulu teorisyenleri, özellikle de Adorno ve Horkheimer, toplumsal yapının farklı bir eleştirel yönünü ele alarak, topluma ve dolayısıyla bireye kendilik bilincini yeniden kazandırmayı hedeflemişlerdir. Bu hedefin ana yönü ise, toplumsal felsefenin, eleştirel yönün, sorgulayıcı farklı bakış açılarının bireye kazandırılması olmuştur. Bunu Adorno'nun kültür endüstrisi analizi ile bağlayalım: bu analiz, tüm kuşatmışlığı ve karamsarlığına rağmen, yine de alçak sesle ifade edilen bir umudu korumaya çalışır. Kitlelerin manipüle etme çabasındaki kültür endüstrisinin ideolojisi kontrol etmek istediği toplum gibi kendisiyle çelişir hale gelir. Yani kültür endüstrisi, ideolojisinin panzehirini yine kendi içinde taşımaktadır (Dellaloğlu, 2003: 23). Özellikle Adorno ve Horkheimer'in hiç bitmeyen diyalektik anlayışına göre, konunun genel bağlamında olumsuz bir bakış açısı sunsa da, birey bu olumlu değişimleri yine sistemin kendi olumsuzlukları içinden yola çıkarak bulacaktır.

SONUÇ

Bu çalışma aydınlanma ile başlayıp, modern süreçte kapitalist ekonomik biçimle beslenen toplumsal bireyin, otoriter yapıya nasıl bağ(ım)lı kaldığının ve üretilen ürünler içerisinde kültürün bunlara nasıl etki ettiğinin, özellikle de kültür endüstrisinin bu sürece nasıl dahil edildiğinin bir analizi biçimindedir. Frankfurt Okulu temelli bu analiz, daha çok kültür endüstrisi üzerinde yoğunlaşarak böyle bir endüstrinin kapitalist düzende sisteme dahil edilecek bireyleri nasıl tahakküm altına aldığını göstermeye çalışmaktadır. Bu bağlamda diyebiliriz ki, tüm toplumları etkisi altına almış olan kapitalist ekonomik biçim, modern süreçte bireye tüketmesi için kendi yaşamsal değerlerini sunmuştur. Böylece Marksist düşüncedeki Frankfurt Okulu üyeleri, değişen ve dönüşen toplumsal yapının Marx'ın ifade ettiği gibi alt yapının belirleyici rolünden sıyrılmış olarak; modern süreçte, kültürel formlar ve pratikler üzerinden oluştuğunu düşünmektedirler.

Genel olarak baktığımızda öncelikle aydınlanma ve idealize ettiği insan tipolojisi, mitsel öğelerden kurtularak özgürleşmiş bir nitelik kazanmasının aksine bir süreç olarak işlemiş ve insanı özbilinci yitip, doğayı kendi maddesel çıkarlarına göre kullanan bir araç haline getirmiştir. Doğa, bu süreçte üzerinde daha fazla egemenlik oluşturulabilmek için bilgi elde edilecek bir nesne haline dönüştürülmüştür. Fakat insanın doğa üzerinde oluşturmak istediği bu güç aynı zamanda insanın kendi üzerinde de kullanılacak bir güç oluşturmuştur. Böylece aydınlanmanın insan ve doğayı kesin çizgilerle ayırarak her ikisine de egemen olma algısı, modern süreçte hakim güçlerin hem doğayı hem insanı hem de insanın iç doğasını kolaylıkla belirleyebilmesini sağlamıştır. Bunu yaparken de öncelikle modern bireyin bilincini ve aklını hedef almıştır. Aydınlanma süreci ile akıl salt ilerlemenin, özgürleşmenin öznesi değil; iktidarın, otoritenin egemenliklerini sürdüreceği bir aracı haline dönüşmüştür ve modern yapı bu dönüşümü daha ağır bir şekilde kullanmıştır.

Modern dönemde "akıl"a farkedilmeden yapılan bu saldırılar, onun özgünlüğünü ve değerini kaybettirmiştir. Bu durumda modern özne, hakim gücün hazırlayıp sunduğu ürünleri tüketerek toplumun diğer üyeleri ile benzeşmiş ve kendine has özgünlüğünü yitirmiştir. Böylece kapitalizmin sunduğu ürünler bu süreçte toplumsal yaşamın farklı alanlarında gittikçe birbirine benzeyen kültürel alışkanlıklar halini alarak birer

egemenlik biçimi oluşturmaktadır. Bu durumda herkesin ihtiyacı ve tükettiği şey aynılaştıkça, bireyler birbirine daha fazla benzemektedir. İşte tam da bu noktada bireyin tüm yaşam alanına nüfuz ederek, onu kalıplar içerisine hapseden şey genelde Frankfurt Okulu teorisyenlerine özelde ise Adorno ve Horkheimer'a göre kültürün endüstrileştirilmesidir.

Görülmektedir ki kültür endüstrisi ile üretilen, gerçek bir kültür değildir. Yaşam değerlerini referans almayan, içinde kendiliğini barındırmayan, sözde ve şeyleşmiş bir kültürdür. Böylesine bir kültür ise egemen gücün ürettiği ve bilinçsizce tükettirdiği bir malzeme haline gelmiştir. Bununla beraber kültür endüstrisi tükettirdikçe modern totaliterliğin de temelini sağlamlaştırmaktadır. Birey sahte ihtiyaçların egemenliği altında şeyleşmiştir. Böyle bir durumda ise birey, yeni bir şey üretemeyeceği gibi var olanı da sorgulayamaz haldedir. Frankfurt Okulu teorisyenlerinin eleştirel teori ile yaratmak istedikleri algı da, her şeyiyle tüketime kanalize olmuş ve tükettikçe daha da bağımlı hale gelmiş modern birey üzerindedir.

Tüm bunlarla beraber çalışmanın geneli itibariyle bakıldığında; insanlar arası iletişim ve etkileşim ağının zeminini oluşturan kültür ve pratiklerinin, Frankfurt Okulu üyelerine göre II. Dünya Savaşı sonrası modernist sürecin en önemli ticaret ve aynı zamanda tahakküm kaynağı olduğu görülmektedir. Bununla beraber toplumsal alanda insanlar arası iletişimin bir parçası olarak karşımıza çıkmış olan bilimden kültüre, sanattan müziğe tüm simgesel sistemler kapitalist çıkarların gölgesine ve toplumsal gerçekliğinden soyutlanarak yapay bir sistem içerisine mahkum edilmiştir. Bu mahkumiyet bireyin yapıp ettikleri ile oluşması gereken kültürün, egemen ideolojik sistem aracılığıyla üretilip aktarılmasına sebep olmuştur. Böylece tüketici ve pazar ilişkisi salt ekonomik boyuttan sıyrılarak her kesime hitap eden, herkesin aynı şeyleri satın alabileceği bir endüstri durumuna gelmiştir.

Bu noktada çalışma, küresel dünyada kültürün endüstriyel pazarda kullanılması ile gelişen toplumsal yapı ve birey arasındaki ilişkiyi sorgulamak amacına girişmiştir. Dolayısıyla bu sürecin kavramsal çerçevesini açıklayarak eleştirel bir bakışla kapitalist sistemin otoriter gücünün bireysel ve kültürel değerleri nasıl ele aldığı görülmektedir.

Sonuç olarak tüm çalışma boyunca görülüyor ki modern toplumda ve kapitalist süreçte tüm simgesel temsiller otorite ve onun yarattığı tahakkümün birer parçası olarak

birey üzerinde etki bırakmakta ve onu biçimlendirerek belirlemektedir. Modern sürecin getirdiği noktada birey artık hayatta kalmak için düşünen değil, hayatta kalmak için tüketmek zorunda olan bir karaktere dönüşmüştür. Bu sebeple sahte algılar yaratılarak, sahte tatlar ve sahte imajlarla sürekli üzerine gelinen tüketici misyonundaki bireyin, soluk aldığı her an tahakküm mekanizmalarının vazgeçilmez malzemesi olarak konumlanışını daha da belirginleştirmektedir. Böyle bir süreçten tam anlamıyla kurtulmak mümkün görünmemektedir. Fakat yine de insanın özgürce ve bağımsız bir şekilde yaşama hakkı için her zaman yapılabilecek bir şeyler vardır. Adorno ve Horkheimer'in da geliştirdikleri teori ile yapmak istedikleri şey, çağın değişen koşulları içinde değişmeyen otoriter gücün tahakküm sistemleri altında ezilen bireye bir bakış açısı sunmaktır. Çalışmamız bağlamında bakıldığında ise kültür endüstrisinden yola çıkarak modern sürecin insanı her alanda sürekli maruz bıraktığı yapı buna karşı koyabilecek gücün yine bireyin kendinde olduğu gerçeğini de kendi içinde barındırmaktadır. Böyle bir bakış açısının yöneleceği nokta ve geleceği süreç özellikle bireyin kendi sesini duymasını sağlamaktır.

Önerilen ve vurgulanan temel nokta çevremizde olup bitenlere bir tepki oluşturabilecek yapıda ve etkinlikte, ilerlemeci yönü kuvvetli, eleştirel düşünme yetisi sağlam, öz bilinci yerinde, kuşatıcı ve sorgulayıcı olabilmektir. Adorno'nun vurguladığı gibi "*Gözümüzdeki kıymık en iyi büyüteç*" olmak zorundadır. Bu sebeple kültür endüstrisinin, sahteliğin toplumsal algıda şematizasyonu olduğu gerçeğini gözönünde bulundurmalı ve bu gerçeği sürekli hatırlamalıyız. Ancak böyle bir hatırlatma; toplumsal alanda rasyonel akıl yürütme araçları ile yönetilen kültürün, yaşam biçimi olarak birey elinde şekillenmesi realitesine vurgu yapacaktır. Her yerde her şeyi aynı ve benzer gören zayıf gözlerin yerine egemen dünyanın biçimini diyalektik bir algı ile hakikatı arama mantığında şekillendiren birey, ancak bu şekilde yeniden tarihin bağımlı değil; yapıcı ve aktif öznesi durumuna gelebilir. Bu durum kültür endüstrisinin bize sunduğu sahte algılarla yakalanması güç bir durum olsa da insanın, kendine ve algıladığı dünyaya ilişkin bakış açısında alternatiflerin olduğuna inanması hatta bunu savunması onu yaşamın çok yönlüğünü keşfetmesiyle karşı karşıya getirecektir. Eski bir Hint kitabının yazdığı gibi: "İnsan ayağını nereye basarsa bassın, hep yüz tane yol üstündedir" (Gasset, 2007: 57). Bu bağlamda bakarsak her teori aynı zamanda toplumsal olana bir umudun simgesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu umut toplumun her döneminde umutsuzluğun tezahürü olarak değişen ve dönüşen yaşam alanına göre

yeşermeye, hatta kimi zaman sorunlara sunduğu çarelerle meyve vermeye devam edecektir.

KAYNAKLAR

- Adıgüzel Y. (1998). *Kültür Endüstrisi ve Kitle Toplumun Paradoksları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Adorno W. T. (2009). *Minima Moralia*, Çeviren: Orhan Koçak, Ahmet Doğukan, Metis Yayınlar, İstanbul.
- Adorno W. T. (2003). “*Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken*”, Cogito, Sayı:36, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Adorno W. T. (2009). *Kültür Endüstrisi, Kültür Yönetimi*, Çeviren: Nihat Ülner, vd, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Adorno W. T. (2011). *Otoritaryan Kişilik Üstüne, Niteliksel İdeoloji İncelemeleri*, Çeviren: Doğan Şahiner, Say Yayıncılık, İstanbul.
- Adorno W. T. (2006). *Eleştiri, Toplum Üzerine Yazılar*, Çeviren: M. Yılmaz Öner, Belge Yayınları, İstanbul.
- Ankara Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat (26-28 Eylül 1983). Türkiye'nin UNESCO Milli Komisyonu ile Basın Yayın Genel Müdürlüğü'nce Düzenlenen “İletişim Teknolojisindeki Gelişmelerin Ulusal Kültürlere ve Basına Etkisi” konulu konferans konuşması, Ankara.
- Anlı Ö.F. (2007). Frankfurt Okulu'nun Kültür ve Sanat Yaklaşımına Giriş, *Sosyoloji Notları Dergisi*, Sayı: 3, s.8-14. Ankara.
- Avar A. A. (2007). Aydınlanmaya Karşı Aydınlanma, Akılcılığa Karşı Akılcılık: Frankfurt Okulu ve Epistemolojik Tarih Geleneğinde Teknobilim Eleştirisi, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 110, s.155-180.
- Aydoğdu, H. (2004). Modern Kimlikte Öznenin Ölümü, *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı:10, s.115-147.
- Baudrillard Jean (2004). *Tüketim Toplumu*, Çeviren: Ferda Keskin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Bağce H. Emre. (ed), *Frankfurt Okulu* (2006). Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Balkız, B. (2006). Frankfurt Okulu ve Eleştirel Teori: Sosyolojik Pozitivizmin Eleştirisi, *Ege Üniversitesi Dergisi*, Sosyoloji Bölümü, İzmir, s.1-24.
- Batmaz V. (2006). *Otoritaryen Kişilik ve Uyma*, Salyangoz Yayınları, İstanbul.
- Becermen M. (2009). *Theodor W. Adorno ve Michel Foucault'da Hakikat ve İktidar İlişkisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Behrens R. (2011). *Adorno Sözlüğü*, Çeviren: Mustafa Tüzel, Versus Kitap, İstanbul.
- Benhabib S. (2006). *Modernlik ve Eleştirel Kuramın Çıkmazları*, Çeviren: Salih Akkanat, Derleyen: H. Emre Bağce, Doğu Batı Yayınları, Ankra.

- Bektaş Balamir R. ve Bakacak Gelgeç A. (2009). Modernitenin Sosyal Kontrol Söyleminin Değişen Görünümleri, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Hacettepe Üniversitesi, Cilt: 26, Sayı:1, s.33-48.
- Bilir O. (2007). *Eleştirel Kuram ve Türk Düşüncesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bottomore T. (1997). *Frankfurt Okulu*, Çeviren: Ahmet Çiğdem, Vadi Yayınları, Ankara.
- Boz C. (2008). *Zygmunt Bauman Bağlamında Küreselleşen Modernitenin Açmazları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- Bozkurt N. (1995). *20. Yüzyıl Düşünce Akımları*, Sarmal Yayınevi, İstanbul.
- Bryan Magee (der.) (1985). "Marcuse ve Frankfurt Okulu", *Yeni Düşün Adamlar*, Marcuse Herbert, Çeviren: Ünsal Oskay, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara.
- Çelik M. (2008). *Egemen İdeolojinin Bir Aracı Olarak Medya ve Eleştirel Farkındalığın Gerekliği: Medya Okuryazarlığı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çınar, A. (2006). Kimin Otoritesi, Hangi Otorite, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Sayı: 1, s.233-246.
- Çiğdem A. (1997). *Akıl ve Toplumun Özgürleşimi*, Vadi Yayınları, Ankara.
- Çiğdem A. (2001). *Aydınlanma Düşüncesi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Dalaman B.Z. (2010). Hannah Arendt Geçmişle Gelecek Arasında "Otorite" Kavramı, Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Dellaloğlu F. B. (2007). *Frankfurt Okulu'nda Sanat ve Toplum*, Say Yayınları, İstanbul.
- Dellaloğlu B. (2005). Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında, *Cogito Dergisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul. S.35-42.
- Demirhan, A. (1992). *Modernlik*, Ağaç Yayınları, İstanbul.
- Duman M. Z.(2008). Fransız Devriminin Politik Sonuçları ve Tocqueville'nin Devrime İlişkin Görüşleri, *Sosyoloji Dergisi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Sayı: 19, s.104-119
- Duman Z. (2006). Counter-revolution and Revolt, Herbert Marcuse (1972), Tüketim Toplumunda Özgürlük Sorunu, *Sosyoloji Dergisi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Sayı:16, İzmir.
- Duman, Z. (2006). Tüketim Toplumunda Özgürlük Sorunu, *Sosyoloji Dergisi*, Sayı: 16, s.18-33.
- Durdu, Z. (2006). Frankfurt Okulu'nun Sosyal Bilim Anlayışı, *Sosyoloji Dergisi*, Sayı:15, s. 16-32.
- Eğri M. (2011). Aydınlanmanın Diyalektiği, Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer "Aydınlanma ve Mit İlişkisi", <http://www.politiksoylem.com/aydinlanmanin-diyalektiği-theodor-w-adorno-ve-max-horkheimer-aydinlanma-ve-mit-iliskisi.html>
- Erdoğan İ. vd, (1990). *İletişim ve Toplum*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

- Foucault M. (1993). Akıl ve İtaat, Aydınlanma Nedir?, Derleyen ve Çeviren: Nazlı Ökten, *Hayalet Gemi Degisi*, Sayı:11, s.15-16.
- Fromm E. (1996). *Hayatı Sevmek*, Çeviren: Ali Köse, Arıtan Yayınevi, İstanbul.
- Gasset O. (2007). *İnsan ve Herkes*, Çeviren: Neyire Gül Işık, Metis Yayınları, İstanbul.
- Gelirli R.A. (2009). *Tahakkümün Anatomisi*, Parşömen Yayınları, İstanbul.
- Geuss R. (2002). *Eleştirel Teori*, Çeviren: Ferda Keskin, Ayrıntı Yayıncılık, İstanbul.
- Gültekin M. (2007) Charles Baudelaire ve Modernizm, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, <http://www.e-sosder.com/?sayfa=dergilist&aranan=1>
- Gültekin M. (2007) George Simmel'in Düşüncesinde Modern Toplum ve Tüketim Kültürü, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, <http://asosindex.com/journal/article-abstract?id=1754>
- Gümürlü B. Aydınlanma ve Türkiye Cumhuriyeti, *Türkiyat Araştırmaları*, s.124-144.
- Günay G. (2009). *Kültür Endüstrisi ve Türkiye'ye Yansımaları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Güvenç B. (2003). *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Horkheimer M., Adorno. W.T. (2010). *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Çeviren: Nihat Ülner vd, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Horkheimer M. (2008). *Akıl Tutulması*, Çeviren: Orhan Koçak, Metis Yayınevi, İstanbul.
- İnce O. H. (2010). *Günümüzde Yeni Siyasal Yaklaşımlar*, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Jay M. (2005). *Diyalektik İmgelem: Frankfurt Okulu ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü Tarihi 1923-1950*, Çeviren: Ünsal Oskay, Ara Yayınları, İstanbul.
- Jay M. (2001). *Adorno*, Çeviren: Ünsal Oskay, Der Yayınevi, İstanbul.
- Kant I. (1784). *Aydınlanma Nedir?*, Çeviren: Nejat Bozkurt, Felsefe Yazıları (1983).
- Karaismailoğlu Özkaya F. (2006). *Sosyal Teoride İktidar Tartışmaları; Marx, Nietzsche, Weber, Foucault*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Kazancı M. (2006). Althusser, İdeoloji ve İdeoloji İle İlgili Son Söz, İletişim Fakültesi, Ankara Üniversitesi, s.1-20, Ankara.
- Kejanlıoğlu D. B. (2005). *Frankfurt Okulu'nun Eleştirel Bir Uğrağı: İletişim ve Medya*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Kellner D. (1989). *Critical Theory, Marxism and Modernity*, s.13.; Held, *Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas*, NewYork.
- Kızılcılık S. (2008). *Frankfurt Okulu*, Anı Yayıncılık, Ankara.
- Kitle Toplumu ve Kültür Endüstrisi (6 Ağustos 2010). *Milliyet*.
- Kojeve A. (2007). *Otorite Kavramı*, Çeviren: Murat Erşen, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.
- Koluçak İ. (2010). *Kültür Endüstrisi ve İdeoloji: Hollywood ve Steven Spielberg Sineması Örneği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.

- Kurt Y. A. (2009). *Adorno ve Horkheimer'in Kültür Endüstrisi Eleştirisi Üzerine Bir İnceleme*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Küçük B. A. (2010). *Frankfurt Okulu ve Eleştirileri*, Editör: Hilal Onur İnce, Doğu Batı Yayınları, Ankara, s. 138-172.
- Küçük M. (2005). *Medya, İktidar, İdeoloji*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Larrain J. (1995). *İdeoloji ve Kültürel Kimlik*, Çeviren: N. Nur Domaniç, Sarmal Yayınları, İstanbul.
- Layder D. (2006). *Sosyal Teoriye Giriş*, Çeviren: Ümit Tatlıcan, Küre Yayınları, İstanbul.
- Marcuse H. (1997). *Tek Boyutlu İnsan*, Çeviren: Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, İstanbul.
- Marx K., Engels F. (1992). *Alman İdeolojisi* (Feuerbach), Sol Yayınları, Ankara.
- Marshall G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*, Çeviren: Osman Akınhay vd, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Mendel G. (2005). *Bir Otorite Tarihi*, Çeviren: Işıl Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mert A. (2009). Kavram Karmaşası – Otorite <http://www.haberveriyorum.net/haber/alimert-kavram-karmasasi-otorite> (24.10.2010).
- Meriç C. (1996). *Bu Ülke*, İletişim Yayınevi, İstanbul.
- Mutlu E. (2005). *Kitle İletişim Kuramları*, Ütopya Yayınevi, Ankara.
- Reijen W. (1999). *Adorno: Bir Giriş*, Çeviren: Mustafa Cemal, Belge Yayınları, İstanbul.
- Naroğlu M. (2009). Anlamak, Aşmak ve Praksis, <http://devrimcidinamik.blogspot.com/2009/04/anlamak-asmak-ve-praksis1murat.html> (12.03.2011)
- Olgun K. C. (2007). Frankfurt Okulu Düşünürlerinde Akıl Kavramı, *Sosyoloji Notları Dergisi*, Sayı:1, s.22-30.
- Özbudun S. Ve Demirel T. (2011). “Sanat ve Sanatçı Hakkında Kenar Notları” <http://emeginsanati2.blogcu.com/etiket/Naci%20Kasapo%C4%9Flu> (02.12.2011).
- Özdemir, İ. (2009). Okur Yorumlarında Otoriter Eğilimler: Diyarbakır Olaylarına İlişkin Haber Yorumları Üzerine Bir İnceleme, *Kültür ve İletişim Dergisi*, Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, Sayı: 12, s.65-93.
- Özlem D. (1990). *Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji*, Ara Yayıncılık, İstanbul.
- Öngen T. (2002). Marx ve Sınıf, *Praksis Dergisi*, Sayı: 8, s.9-28.
- Özbek M., *Marksist Düşünce Sözlüğü*, Tom Bottomore, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Özgürlük: Kendin Olma Sorumluluğu (16 Eylül 2010). *Milliyet*.

- Şan, K. M. Frankfurt Okulu ve Kültür Endüstrisi Eleştirisi, http://politikadergisi.com/sites/default/files/kutuphane/frankfurt_okulu_ve_kultur_endustrisi_elestirisi.pdf
- Sennet R. (2005). *Otorite*, Çeviren: Kamil Durand, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Sungur S. Marksist Düşünce Sisteminde Kitle Kültürü ve Televizyonda Yayınlanan Çizgi Filmlerin İdeolojik İşlevlerine Bir Bakış, *İletişim Fakültesi Dergisi*, İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, s.125-140.
- Slater P. (1998). *Frankfurt Okulu: Kökeni ve Önemi – Marksist Bir Yaklaşım*, Çeviren: Ahmet Özden, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Slattery M. (2008). *Sosyolojide Temel Fikirler*, Çeviren: Ümit Tatlıcan, Sentez Yayıncılık, İstanbul.
- Smith P. (2007). *Kültürel Kuram*, Çeviren: Selime Güzelsarı, İbrahim Gündoğdu, Babil Yayınları, İstanbul.
- Spurk J. (2008). *Toplumsal Aklın Eleştirisi, Frankfurt Okulu ve Toplum Teorisi*, Çeviren: Işık Ergüden, Versus Kitap, İstanbul.
- Swartz D. (2011). *Kültür ve İktidar*, Çeviren: Elçin Gen, İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- Şan M.K. Hira İ. Frankfurt Okulu ve Kültür Endüstrisi Eleştirisi, <http://politikadergisi.com/kutuphane/frankfurt-okulu-ve-kultur-endustrisi-elestirisi>
- Tarım Y. (2007) Frankfurt Okulu ve Kültür Endüstrisi Eleştirisi, *Anlam Dergisi*, Sayı: 2, s.12-16.
- Tezcan M. (1995). *Sosyolojiye Giriş, Temel Kavramlar*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, No:177, Ankara.
- Tomlinson J. (1999). *Kültürel Emperyalizm*, Çeviren: Emrehan Zeybekoğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Tomlinson J. (2004). *Küreselleşme ve Kültür*, Çeviren: Arzu Ekinci, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Touraine A. (2010). *Modernliğin Eleştirisi*, Çeviren: Hülya Tufan, Yapı Kredi Yayıncılık, İstanbul.
- Torun T. (2006). *T. W. Adorno'da Sanat ve Ütopya* (Basılmış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Turan M. (2007). Özne ve İktidar, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, <http://asosindex.com/journal-article-abstract?id=1558>
- Uyanık H. (2007). *Joseph Raz'da Hukukun Otoritesi Kavramının Temellendirilmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Üşür S. S. (1997). *İdeolojinin Serüveni*, İmge Yayınevi, İstanbul.
- Veysal Ç. (2005). Horkeimer'in Eleştiri Kuramı'nın Değerlendirilmesi, <http://www.felsefekibi.com/site/default.asp?PG=1885>

- Yeşilbağ Y. (2006). Frankfurt Okulu ve Aydınlanmanın Diyalektiği, <http://yukseylesilbag.blogspot.com/2008/07/frankfurt-okulu-ve-aydinlanmanin.html> (23.09.2010).
- Yıldız S. (2006). Kültürün Küreselleşmesi ve Toplumsal Boyutta Medya Etkinliğine Yansımaları, *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Sayı:2, s.33-44. Ankara.

ÖZGEÇMİŞ

Gözde KARTAL, 21.12.1987 tarihinde Erzincan'da doğdu. İlköğrenimini ve ortaöğrenimini Manisa'da tamamladı. 2009 yılında Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümünden mezun oldu. 2009 yılında Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Sosyoloji ve Metodoloji Bölümünde başlamış olduğu Yüksek Lisansını ise, "Kültür Endüstrisinde Birey, Otorite ve Tahakküm İlişkisi" adlı tez çalışmasıyla Ocak 2012 yılında tamamladı.

ÖZGEÇMİŞ

Gözde KARTAL, 21.12.1987 tarihinde Erzincan'da doğdu. İlköğrenimini ve ortaöğrenimini Manisa'da tamamladı. 2009 yılında Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümünden mezun oldu. 2009 yılında Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Sosyoloji ve Metodoloji Bölümünde başlamış olduğu Yüksek Lisansını ise, "Kültür Endüstrisinde Birey, Otorite ve Tahakküm İlişkisi" adlı tez çalışmasıyla Ocak 2012 yılında tamamladı.